

ידיעת הטבע בקרב חז"ל

ולא יתכן כי נאמין באמתת דבר אשר באו ראיות בביטולו רק בעבור כי אמרוהו איזה מהקדמונים. (פירוש התורה לרבי שמואל בן חפני גאון, עמ' תקס).

תוכן העניינים

פתח דבר

א. היריון ורביה (בבני אדם)

א[א]. משך ההיריון בבני אדם (היריון של ח' חודשים, היריון של שנה)

א[ב]. חלקו של הגבר ביצירת הולד (כדיקות אבהות)

א[ג]. מבנה השופכה

ב. עולם החי

ב[א]. משך ההיריון בבעלי חיים

ב[ב]. בעלי חיים פלאיים (סירנה, אדני השדה, סלמנדרה, עופות הצומחים על העץ)

ב[ג]. בעלי חיים שהופכים לבעלי חיים אחרים

ב[ד]. בעלי חיים שנוצרים מחומר דומם (עכבר שחציו בשר וחציו אדמה, חרקים שנוצרים מעצמם)

ב[ה]. בעל חיים שאין לו עצמות אינו מתקיים למעלה משנה

ב[ו]. האם לעופות יש ריאות

פתח דבר

רווחת הדעה שחז"ל - חכמי המשנה והתלמוד - היו נעלים מעל טעות, וכי ידיעות הטבע המצויות בדבריהם - הן בהכרח אמת לאמיתה. וכך אם חז"ל סברו, לדוגמא, שההיריון של הזאבה אורך שלוש שנים - אזי הוא בהכרח אורך שלוש שנים (ולא חודשיים כפי שידוע היום). קל להבין מאין נובעת הדעה הזו, שהרי בחז"ל עסקינן ואין צורך להכביר בגודל מעלתם. אולם, חרף הפופולריות הרבה לה זוכה דעה זו, וחרף העובדה שהכול היו רוצים שכך אכן יהיה, לא כך הם פני הדברים.

בפרק זה אדגים מגוון נושאים שבהם טענו חז"ל טענות מסוימות לגבי המציאות, וטענות אלה הוכחו כשגויות (לעתים כבר על ידי חז"ל עצמם).¹ אולם לפני כן, ברצוני להקדים ולציין מדוע אין כל בעיה אמונית בטענה זו, ומדוע חשוב ללבן את הנושא הזה ולעסוק בו.

בראש ובראשונה, הבה ניקח כדוגמא את גדולי הדור בימינו או בדור הקודם, האם אנו מניחים כדבר המובן מאליו שהם מתמצאים בכל רזי המדע העכשוויים? בחידושים האחרונים שבביולוגיה המולקולרית ובהנדסה הגנטית, או במכניקת הקוואנטים ובאסטרופיזיקה? אנו מניחים שגדולי הדור שקועים ראשם ורובם בעמל התורה, ואינם פנויים לעסוק בכל המדעים האפשריים.

זאת ועוד, האם יעלה על הדעת שגדולי הדור שלנו היום יודעים מה שהחוקרים יגלו רק בעוד כמה דורות? אם עולה על דעתו של מי כדבר הזה, ישאל נא עצמו, מדוע תמיד החוקרים הם אלו שמגלים את התרופות והחיסונים והטיפולים הרפואיים מצילי החיים, ולא גדולי הדור? מגפות שאיימו על אוכלוסיית העולם וגרמו למותם של מאות מיליוני בני אדם (כמו האסכרה, האבעבועות השחורות, הכולרה והדבר), עברו מן העולם בזכות חיסונים ותרופות שפותחו רק במאה ובמאתיים השנים האחרונות, וגם אז: בזכות עבודתם של חוקרים, כמובן.

והנה, כאשר מדובר בגדולי הדור שבזמן המשנה והתלמוד, אנו סבורים שהדבר שונה בתכלית, וכי הם ידעו דברים שנודעו לאנושות רק מאות ואלפי שנים אחרי כן. ההנחה הזו, שניווכח להלן שהיא אינה עומדת במבחן המציאות, נדחתה כבר לפני מאות שנים בידי גדולי רבותינו עצמם.

וכך כתב הרמב"ם בנוגע לידיעת הטבע של חז"ל:

ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו [חז"ל] מענייני התכונה [= אסטרונומיה] עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדעים באותו הזמן היו חסרים, ולא דברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות, או שמעום מידעני אותם הדורות (מורה הנבוכים, מהד' קאפח, ח"ג פי"ד, עמ' שד-שה).

כלומר, הרמב"ם קובע שאין לבקש התאמה בין דברי חז"ל בתחום האסטרונומיה עם הידע שרווח בזמנו של הרמב"ם, משום שהידע מימי חז"ל הוא ידע אנושי, שמקורו אינו במסורת מפי הנבואה, וכי לכן הוא ידע מיושן ולא עדכני ביחס לידיע שבזמנו של הרמב"ם. על אחת כמה וכמה נכונה קביעה זו ביחס לידיע המדעי הקיים היום.

1 ראו להלן סעיף ב[נ] בנוגע לחוקיה והריאה, וראו במאמרי "דמות השמים והארץ על פי חז"ל" בנוגע למחלוקת חכמי ישראל וחכמי אומות העולם אודות מסלול החמה.

ואילו בנו, רבי אברהם, כותב שקבלת דעה מסוימת מבלי לבדוק אם אמת היא אם לאו, רק בגלל מעלתו של האדם שהביע אותה הדעה, היא אסורה גם מדרך התורה וגם מדרך השכל, "מפני שנוטה מדרך האמת ונוטה מעל קו הישר". וכך הוא כותב:

ולפי הקדמה זו לא נתחייב מפני גודל מעלת חכמי התלמוד ותכונתם לשלמות תבונתם [...] שנטעון להם ונעמיד על דעתם בכל אמריהם ברפואות ובחוכמת הטבע והתכונה, ולומר אותן כאשר נאמין אותו בפירוש התורה. [...] אתה רואה החכמים, במה שלא נתברר להם מדרך סברתם ומשאם ומתנם, אומרים: "האלהים, אילו אמרה יהושע בן נון לא ציינתנא ליה" (חולין קכד, ע"א). כלומר לא הייתי מאמין בו, ואע"פ שהוא נביא, כיון שאין בידו יכולת להודיע העניין בכוונה מדרך הסברא והמשא והמתן, והדרכים שבהם ניתן התלמוד להידרש, ודי בזה ראייה ומופת ולא נטעון להם עוד, כיוון שאנחנו מוצאים להם אומרים [= דברים] שלא נתאמתו ולא נתקיימו, כגון דברי רפואות וכעניין תקומה, שאמרו שמונע להפיל הנפלים, שלא נתאמת, וכיוצא בזה עניינים רבים שדיברו פרק שמונה שרצים במסכת שבת וכו' [...] אבל יש לנו ולכל נבון וחכם להתבונן כל דעה וכל מאמר על הדרך שיש להתבונן אותה, ולאמת ולקיים מה שראוי לקיימו, ולבטל מה שראוי לבטלו, ולעמוד מלפסוק הדין במה שלא הוכרע האחד משני הפכים, אמרו מי שאמרו, כאשר שאנו רואים אותם ז"ל שאמרו: "אם הלכה - נקבל, ואם לדין - יש תשובה" (מאמר על דרשות חז"ל, עמ' 150-152).²

בהמשך דבריו מביא ר"א ראייה שכך נהגו חכמים בעצמם כשאמרו "חזר בו ר' פלוני מדבריו", "חזרו בית הלל להורות כדברי בית שמאי", או כשאמורא חוזר בו ואומר: "דברים שאמרתי בפניכם טעות הם בידי". כן מביא ר"א את העובדה שרבי הכריע כדברי חכמי אומות העולם במחלוקתם עם חכמי ישראל מכוח הראיות, בלא להתחשב בזהות האומרים, וכי לכן נקרא רבי "קדוש" על שום שהיה "משליך מעל פניו השקר ומקיים האמת וחוזר בו מדעתו כשיתבאר לו הפכה". ומסיים ר"א: "והנה נתברר [ך] לנו כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותן אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה" (שם, עמ' 153).

מאלף לראות שר"א אומר את דבריו לא רק ביחס לדעותיהם של חז"ל אלא אפילו בנוגע לדברי נביאים, ואפילו בנוגע ליהושע בן נון שהתורה מעידה עליו שהוא "מלא רוח חכמה, כי סמך משה את ידיו עליו" (דברים לד, ט), ואשר קיבל את התורה ממשה ומסרה לזקנים (משנה אבות א, א).

2 על פי המהדורה המתוקנת בתוך: יעקב אלבוים, 'להבין דברי חכמים', ירושלים: תשס"א (2000).

גם הרלב"ג³ בפירושו לתורה כותב שאפילו נביאים כמו אברהם אבינו ויחזקאל הנביא אינם מחזיקים בהכרח בתמונת עולם נכונה, אף שהם נביאי ה': "כי לא יחוייב שיהיו אצל הנביא כל הדעות האמתיות בעניין סודות המציאות" (רלב"ג, בראשית טו, ד, עמ' 141. הרלב"ג כתב זאת בהקשר של ידע אסטרונומי).

שיטה זו, לפיה דברי חז"ל בנושאים הקשורים לידיעת הטבע אינם נכונים בהכרח רק משום שחז"ל אמרו, אינה "רק" נחלת הרמב"ם וסיעתו. וכבר קדמוהו לרמב"ם יורשיהם של חז"ל - גאוני בבל, שהרחיבו את השיטה הזו וכללו בה את דברי חז"ל בהגדה. וכך כותב רב שמואל בן חפני גאון (גאון סורא בשנים 998-1013):

ולא יתכן כי נאמין באמתת דבר אשר באו ראיות בביטולו רק בעבור כי אמרוהו איזה מהקדמונים. אמנם צריך כי נתבונן על הדבר בשכלנו. ואם תימצא הוכחה לאמתתו - נקבלהו. ואם תבוא ראייה לאפשרותו - נאמין בו כדבר אפשרי. ואם יימצא מן הנמנעות - נחשבהו לנמנע (פירוש התורה לרשב"ח, עמ' תקכ).⁴

ואילו רב שרירא גאון (גאון פומבדיתא בשנים 968-998) כותב:

הני מילי דנפקי מפסוקי, ומקרי מדרש ואגדה, אומדנא ניהו. מהן שהוא כך [...] והרבה יש שאינו כן, כגון מה שאמר ר' עקיבא דמקושש היינו צלפחד, וכגון שאמר ר' שמעון שצום העשירי זה עשרה בטבת, והם הזכירו דעתו של כל אחד ואחד, ואנו: "לפי שכלו יהולל איש" (משלי יב, ח). וכן אגדות שאמרו תלמידי התלמידים, כגון רבי תנחומא ורבי אושעיא וזולתם, רובם אינו כן, ולכך אין אנו סומכין על דברי אגדה. והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא מדבריהם, ואין סוף ותכלה לאגדות (אוצר הגאונים, סנהדרין קיא ע"ב, אות א' רנח, עמ' תקמו-ז).

ואילו רב האי גאון (גאון פומבדיתא האחרון, בשנים 998-1038) כותב:

הו יודעים כי דברי אגדה לאו כשמועה הם, אלא כל אחד דורש מה שעלה על לבו, כגון אפשר ויש לומר, לא דבר חתוך, לפיכך אין סומכים עליהם (אוצר הגאונים, חגיגה, פירושים, יד ע"א, אות סז, עמ' 59).

כדברים הללו כתב הרמב"ם בתשובתו לר' פנחס הדיין:

3 רבי לוי בן גרשום (פרובאנס. 1288-1344) פרשן המקרא הידוע.
4 גם במבוא התלמוד (המודפס בסוף מסכת ברכות), המיוחס לר' שמואל הנגיד, אך הוא כנראה עיבוד ספרו של רב שמואל בר חפני גאון שלא שרד ברובו (ראו מרדכי מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים: תשכ"ב, עמ' 68) נכתב (עמ' 91): "והגדה הוא כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום עניין שלא יהיה מצווה, זו היא הגדה, ואין לך לתלמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת. ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בעניין מצווה, שהיא מפי משה רבינו עליו השלום שקיבל מפי הגבורה, אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו. אבל מה שפירשו בפסוקים כל אחד כפי מה שנודמן לו ומה שראה בדעתו, (ולפי) מה שיעלה על הדעת מן הפירושים האלו - לומדים אותו, והשאר אין סומכין עליהם".

ולעניין יוצאי תיבה, כל אותן הדברים דברי הגדה הן, ואין מקשין בהגדה. וכי דברי קבלה הן, או מילי דסברא? אלא כל אחד ואחד מעיין בפ[ירושן/בפסוק?] כפי מה שייראה לו בו, ואין בזה לא דברי קבלה, ולא אסור ולא מותר ולא דין מן הדינין, ולפיכך אין מקשין [בהן]. ושמא תאמר לי כמו שיאמרו רבים: וכי דברים שבתלמוד אתה קורא הגדה? הן, כל אלו הדברים וכיוצא בהן הגדה הן מעניינם, בין שהם כתובים בתלמוד בין שהיו כתובים בספרי דרשות, בין שהיו כתובים בספרי הגדה (תשובות הרמב"ם, תנח, עמ' 739).

שאל השואל: ניחא, הבינותי. הידע בתקופת חז"ל - לפני אלף חמש מאות או אלפיים שנה - היה מצומצם ולא אמין במיוחד. אבל בשביל מה לעסוק בכך, האם לא עדיף שנניח לנושא?

כמה תשובות בדבר, אולם לטעמי, התשובה הנחרצת ביותר היא, העובדה שעד ימינו נעשה שימוש בידיעות לא נכונות המובאות בחז"ל לצורך פסיקת הלכה. ואיני מתכוון כאן לפולמוס הריגת כינה בשבת,⁵ שנשברו עליה קולמוסים רבים, אלא דווקא לשימוש מחודש בן ימינו, כמו במקרה הבולט של בדיקת האבהות באמצעות בדיקת דם, שנפסלה על ידי רב ראשי בישראל על סמך דברי הגדה שאינם נכונים, ולמרות הכלל שאין למדים מן ההגדות, מתוך ההנחה השגויה בעליל שכל ידיעות הטבע המובאות בחז"ל הן מדויקות.⁶

כאמור, במאמר זה אסקור כמה מן הנושאים שבהם הידע המשתקף אצל חז"ל אינו תואם את הידוע לנו כיום. המאמר יעסוק בנושאים מעולם החי. נושא חשוב אחר שבו תפיסת חז"ל שונה מאד מן הידוע כיום הוא דמות הארץ, השמים והמאורות. בשל מורכבותו של הנושא, הוא נידון במאמר נפרד.⁷

5 ראו להלן סעיף ב[ד].

6 ראו להלן סעיף א[ב].

7 דמות השמים והארץ על פי חז"ל. <http://www.yahadut.org.il/maamarim/dmut-olam.pdf>

א. היריון ורבייה בבני אדם

לנושאי ההריון והרבייה בבני אדם נודעת משמעות הלכתית ראשונה במעלה. נושאים אלה קשורים לקביעת ממזרות ולזיהוי אבהות ואף לפיקוח נפש, כפי שנראה בפסקאות שלהלן.

א[נ]. משך ההיריון בבני אדם

לפי בדיקות מדויקות, משך ההיריון הממוצע הוא 268 יום⁸ (משעת ההפריה. כ-38 שבועות,⁹ שהם כתשעה ירחים). קיימים אמנם הריונות ארוכים יותר, אלא שככל שההיריון ארוך יותר - הוא נדיר יותר. הטבלה שלהלן מציגה את שיעורי השכיחות של הריונות באורכים שונים:¹⁰

טבלה 1 - משך ההיריון בבני אדם

שכיחות	שבועות	ימים
רוב ההריונות	40	280
1/42	42.5	298
1/740	44	307
1/31,000	45	315
1/3,400,000	46	324

הערכים בטבלה משקפים את מספר הימים מהווסת האחרונה (ולפיכך משך ההיריון בפועל הוא כ-14 יום פחות מהנתונים בטבלה).

אנו רואים בטבלה שמידי 740 הריונות, יש היריון אחד שנמשך 307 יום, אולם היריון שנמשך שמונה ימים נוספים (315 יום) קורה רק בהיריון אחד מידי 31,000 הריונות. היריון שנמשך עוד תשעה ימים נוספים (324 יום) קורה רק בהיריון אחד מבין שלושה מיליון וארבע מאות אלף הריונות. אירוע נדיר ביותר ללא ספק.

8 A.M. Jukic, D.D. Baird, C.R. Weinberg, D.R. McConnaughey, A.J. Wilcox. Length of human pregnancy and contributors to its natural variation. *Human Reproduction*, 2013.

9 שהם כמובן כארבעים שבועות מאז הווסת האחרונה.

10 אנציקלופדיה רפואית הלכתית (אברהם שטינברג, ירושלים: תשס"ו), ערך היריון, כרך ג, עמ' 4.

לגבי היריון קצר מהממוצע: בימינו "גבול החיים" נחשב היריון של 24 שבועות (168 יום), אף שתועדו יילודים צעירים יותר ששרדו. מבחינה סטטיסטית, ככל שההיריון קצר יותר מאורכו של ההיריון הממוצע, כן קטנים סיכויי ההישרדות של היילוד. נתון זה ידוע ברפואה למעלה ממאתיים שנה.¹¹

חז"ל ידעו כמובן מהו אורכו המשוער של ההיריון, ושמזאל קובע את אורכו בין 271 יום ל-273¹² או 274¹³. מר זוטרא שופך אור על הקביעה המדוקדקת של ימים אלה ומגלה שהיא קשורה לגימטריא של המלה "הריון" (= 271).¹⁴
אמנם חז"ל קבעו שתי קביעות משמעותיות מאד:

(א). הילוד לשבעה או לתשעה חודשים - חי, ואילו הילוד לשמונה חודשים - מת

ציינתי לעיל שילד שנולד לפני זמנו נמצא בסיכון מוגבר למות, מאשר ילד שנולד אחרי היריון מלא. בפרט נכון הדבר בעת העתיקה, בה תמותת התינוקות היתה גבוהה לאין שיעור מימינו.

אמנם, חז"ל קובעים שבועד אשר ילד שנולד אחרי שמונה חודשי היריון - הוא חשוב כמת, הרי שילד שנולד אחרי שבעה חודשי לידה - נחשב כחי, וכמי שיש לו סיכויי הישרדות ממשיים.
וכך קובעת התוספתא:

בן שבעה - דוחין עליו את השבת. בן שמנה - אין דוחין עליו את השבת. ספק בן שבעה ספק בן שמונה - אין דוחין עליו את השבת. בן שמונה הרי הוא כאבן ואין מטלטלין אותו, אבל אמו שוחה עליו ומניקתו (תוספתא שבת טו, ה).

כלומר: ילד שנולד אחר שמונה חודשים נחשב כמת, ואין מחללים את השבת על מנת להצילו, ואף אסור לטלטלו כי הוא נחשב "מוקצה", אף שלעת עתה הוא עדיין חי. ברייתא זו מופיעה גם בבבלי (שבת קלה ע"א), ואילו הסיפא שלה: הדין שאין מחללים את השבת על הנולד לשמונה חודשים, מופיע גם בבבלי (יבמות פ ע"א; בבא בתרא כ ע"א) ובירושלמי (יבמות יא, ז [יב ע"א]).

כה רב היה כוחה של האמונה לפיה הנולד לשמונה חודשים הוא חסר סיכוי, עד שרבי אבהו קובע שילד שנולד אחר שמונה חודשים - "אין עושין בו מעשה עד שיהא בן עשרים" (יבמות פ ע"א). ופירש רש"י (שם, ד"ה וכן ח'): "... לא אמרינן בר קיימא הוא ודאי, עד שיהיה בן עשרים שנה". זאת אומרת, אף שהוא שרד וחי - אין לנו וודאות שהוא כמו

11 אנציקלופדיה רפואית הלכתית, ערך ילוד, כרך ג, עמ' 870.

12 נדה לח ע"א.

13 ירושלמי נדה א, ג (מט ע"ב); ירושלמי יבמות ד, יא (ו ע"א).

14 נדה לח ע"ב. שמזאל מונה אמנם שלושה אורכים שונים, אבל ייתכן שסבר שהמועד העיקרי הוא 271, המועד שבו הוא נוקב בראשונה.

אדם חי רגיל עד שיגיע לגיל עשרים. ואף על זה מקשה הגמרא (שם): "ובן שמונה מי קחיי?" האם בן שמונה מסוגל בכלל לשרוד ולחיות, והרי שְׁנִינּוּ שבן שמונה הרי הוא כאבן וכו'? ומשיבה הגמ' (שם ע"ב) שרבי אבהו מדבר על תינוק שסיים את התפתחותו (והוא בעל שיער וצפרניים), ובעקבות כך אנו משערים שהוא תינוק שסיים את התפתחותו אחר שבעה חודשים ופשוט התעכב והשתהה ברחם חודש נוסף. ובכראשית רבה אמרו חז"ל:

"וייצר" - שתי יצירות: יצירה לאדם ויצירה לחוה, יצירה לתשעה ויצירה לשבעה. רב הונא אמר: נוצר לתשעה ונולד לשבעה חיי, לשמונה אינו חיי. נוצר לשבעה ונולד לתשעה אינו חיי, קל וחומר לשמונה. בעון קומי ר' אבהו: מנין שהנוצר לשבעה חיי? אמר להון: מדידכון אנא ממטי לכון: זיטא איפטא איטא אוקטו¹⁵ (בראשית רבה יד, ב, עמ' 127, ע"פ כת"י וטיקן 60).

הנקודה המפתיעה במיוחד היא הקביעה שעדיף להיוולד בחודש השביעי מאשר להיוולד בחודש השמיני. לפי הרעיון הזה, יש שני סוגים של הריונות (או של ילדים): יש הריון של שבעה חודשים, ויש הריון של תשעה חודשים. יש תינוקות שמתפתחים תוך שבעה חודשים ויש תוך תשעה. מי שנולד אחרי שמונה חודשים הוא תינוק של תשעה חודשים שעדיין לא סיים את התפתחותו, ולכן הוא חשוב כמת. אבל הנולד לשבעה, הוא תינוק שהתפתחותו הסתיימה, והוא תינוק רגיל.¹⁶

התפיסה הזו לא הסתפקה בקביעה שלנולד לשמונה יש סיכויים נמוכים לחיות, אלא טענה חד-משמעית שלנולד לשמונה אין שום סיכוי לחיות (ולכן אסור לחלל עליו את השבת ולהציל את נפשו), וכי אם יופיע בפנינו מקרה של ילד שנולד לשמונה ובכל זאת שרד, אין זאת אלא שהוא תינוק מהסוג של "שבעה חודשים" שהתפתחותו הסתיימה זה מכבר, והוא פשוט "התעכב" לו במשך חודש נוסף ברחם.

בדרך זו יישבו חכמים את הסתירה בין הקביעה שתינוק בן שמונה חודשים אינו שורד, לבין דבריו של רבי אבהו לעיל, שדיבר על בן שמונה שחי, וכך גם פורשו בגמרא דבריו של רבי שקבע שתינוק ש"גמרו סימניו" (שיש לו ציפורניים ושיער) אינו נחשב בן שמונה (יבמות פ ע"ב), וכך פורשו דברי רבן שמעון בן גמליאל שאמר שכל תינוק ששרד את החודש הראשון, אינו נפל (שם). בכל המקרים הללו טענה הגמ' שלא מדובר בבן-שמונה "אמיתי", אלא בבן-שבעה שהתעכב ברחם.

15 האות היוונית זטא מסמלת את המספר שבע, ואילו משמעות המלה "זטו" היא "שיחיה". האות היוונית אטה מסמלת את המספר שמונה, ומשמעות המלה היא "שישקע". יצחק פרויס, הרפואה במקרא ובתלמוד, ירושלים: תשע"ג, עמ' 593.

16 מובן שקיימת האפשרות שמי שנולד לשבעה הוא תינוק מהסוג של "תשעה חודשים", שהקדים לבוא, וזה מסביר את המקרים בהם תינוק שנולד לשבעה - לא שרד, מלבד תמותת התינוקות הרגילה באותם הימים.

הרעיון הזה, המנוגד למציאות והמנוגד במידה רבה גם להיגיון, מופיע כבר בכתבים היוונים העתיקים. רייס ואש מציינים במאמרם¹⁷ שהרעיון מופיע בחיבור Peri Oktamenou (על בן שמונה) המיוחס להיפוקרטס, "אבי הרפואה המערבית" וכן דורו של עזרא הסופר, ובחיבורים נוספים מתקופה זו ואילך. אף שמלומדים אחרים קבעו שגם לבן שמונה יש סיכוי לשרוד (כגון אריסטו, בן דורו של שמעון הצדיק, ופליניוס הזקן, חברו של טיטוס), האמונה שבני שמונה אינם שורדים וכי לבני שבעה יש סיכויים טובים יותר היכתה שורש והיתה נפוצה למדי בעת העתיקה.

(ב). ולד עשוי להתעכב ברחם (לפחות) עד שנה

בקטע הקודם ראינו שלדעת חז"ל תינוק עשוי להתעכב ברחם אף שהוא כבר "מוכן". רעיון שחכמים נאלצו ליצור בעקבות הסתירה בין הטענה שבן שמונה אינו יכול לחיות, לבין מאמרי חז"ל לפיהם לפעמים בן שמונה שורד בכל זאת. וכאמור, הם קבעו שבמקרים הללו מדובר בבן שבעה שהתעכב ברחם חודש נוסף.

הפרשנות הזו, הובילה למסקנה מרחיקת לכת:

אם תינוק של שבעה חודשים עשוי להתעכב ברחם עד החודש השמיני, מדוע לא נאמר שגם תינוק של תשעה חודשים עשוי להמשיך ולהתעכב ברחם? ואם ראינו שתינוק מתעכב חודש, שמה נלמד מכאן שהוא עשוי להתעכב כמה חודשים? ואכן, הגמרא (ס) מביאה מעשה באשה שהלך בעלה למדינת הים, וכחלוף שנה מלכתו, ילדה אשתו בן למזל טוב. בא המעשה בפני רבה תוספאה לדון אם בנה כשר לבוא בקהל, והכשירו רבא תוספאה בטענה שאנו מניחים שהאשה הרתה מבעלה לפני שנה, והריונה נמשך שנה תמימה, ובן זה הוא אפוא בנו הביולוגי של הבעל, ואיננו מניחים שהאשה זינתה (לפני תשעה חודשים) ושהולד הוא ממזר. הגמרא אומרת ששיטתו זו של רבה תוספאה היא לפי השיטה הנ"ל של רבי ורשב"ג. אף שכאמור, רבי ורשב"ג לא אמרו שתינוק עשוי לשהות ברחם שלושה חודשים.

כפי שראינו לעיל, היריון שנמשך 315 יום קורה בשכיחות של פעם אחת מידי 31,000 הריונות, ואילו היריון שארוך ממנו בשבוע ומחצה הוא כבר נדיר פי מאה ויותר, וקורה רק בהיריון אחד לכל 3.4 מליון הריונות. מכאן קל לשער מה הסבירות שהיריון יימשך 365 יום, ששה שבועות יותר. ואמנם, בספרות מתועד מקרה אחד של אשה (בשם Beulah Hunter), שההיריון שלה נמשך 375 יום (לדברי הרופא שלה).¹⁸ המקרה הזה

17 ר' רייס וא' אש, בן שמונה: מקורות קלאסיים לאמונה עממית. אסיא (יב, א-ב), טבת תשמ"ט, עמ' מה-סו.

18 (Medicine: Prodigious pregnancy. (Time Magazine, 5/3/1945). אוחזר מתוך: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,797153,00.html>

אירע בשנת 1945. בשבעים השנים שחלפו מאז שנת 1945 ועד היום נולדו מיליארדי (!) תינוקות,¹⁹ אולם לא תועד מקרה נוסף של היריון כה ממושך.

אנו עומדים אפוא בפני אירוע שהסתברות לכך שהוא יקרה עומדת על אחת לעשרות או מאות מיליונים או יותר, כשמנגד עומדת בפנינו האפשרות השנייה, שהאשה זנתה או נאנסה על ידי מי שאינו בעלה, דבר שאנו יודעים שקורה למרבה הצער בשכיחות גבוהה לאין שיעור.

כאמור, התפיסות הללו הן תפיסות שנוגעות להלכות החמורות: האם רשאים אנו לחלל שבת על מנת להציל חייו של תינוק שנולד אחר שמונה חודשים או לא. האם ילד שנולד לאשה שלא פגשה את בעלה במשך שנה הוא בנו של הבעל או שהוא ממזר.

א[ב]. "האב מזריע לובן, האם מזריעה אודם" ובדיקת אבהות

תנו רבנן: שלשה שותפין יש באדם, הקדוש ברוך הוא ואביו ואמו. אביו מזריע הלובן, שממנו עצמות וגידים וצפרנים, ומוח שבראשו, ולובן שבעין. אמו מזרעת אודם, שממנו עור ובשר [ודם]²⁰ ושערות, ושחור שבעין. והקב"ה נותן בו רוח ונשמה וקלסתר פנים, וראיית העין, ושמיעת האוזן, ודבור פה, והלוד גלים, [ודעה]²¹ ובינה והשכל (נדה לא ע"א).

הלובן מן האיש - שממנו מוח ועצמות והגידים, והאודם מן האשה - שממנה העור והבשר והדם, והרוח והנפש והנשמה משל הקדוש ברוך הוא, ושלשתן שותפין בו (ירושלמי, כלאים ה, ג [לא ע"ג]).

לפי ברייתות אלה, יש "חלוקת עבודה" בין שלושת השותפים, כאשר לפי הבבלי הקב"ה "תורם" לייילוד עשרה דברים, ואילו האב והאם תורמים כל אחד חמשה דברים. האב "תורם" לצאצא את העצמות, הגידים, הצפורניים, המוח ולובן העין. ואילו האם "תורמת" לצאצא את העור, הבשר, הדם, השערות והשחור שבעין. ואילו הירושלמי מייחס שלוש תרומות לכל אחד משלושת השותפים.

כאמור המילה "דם" לא מופיעה בבבלי בדפוס וילנא, אבל כן מופיעה בכתבי היד, וגם בירושלמי הנ"ל ובמקורות נוספים.²² הרעיון מבוסס על התפיסה שהילד נוצר

19 לפי מסד הנתונים של ה-CIA, נולדו בשנת 2016 לבדה כ-135 מיליוני תינוקות. אוהור מתוך:

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html>

20 המלה "ודם" חסרה בדפוס וילנא, וגם בדפוס שוונצינו, אבל היא מופיעה בכתבי היד (מינכן 95, וטיקן 111, וטיקן 113), ובמקבילות.

21 המלה "ודעה" חסרה בדפוס וילנא, אבל מופיעה בכת"י מינכן 95, וטיקן 113 ובדפוס שוונצינו.

22 כמו קהלת רבה (ה, י, מהד' הירשמן, עמ' 314); לקח טוב (ויקרא לג ע"ב) ועוד. וראו ערוך לנר (נדה לא ע"א).

בחלקו מהזרע של הזכר, שהוא לבן וקשור לחלקים הלבנים שבגוף האדם, ובחלקו מדמה האדום של האשה, שקשור לחלקים האדמדמים והכהים שבאדם.

ומאלפים דברי הרמב"ן בפירושו על הפסוק "אשה כי תזריע" (ויקרא יב, ב):

ובמשמעותו אמרו: "אשה כי תזריע - אשה מזרעת תחילה יולדת זכר".²³ ואין כוונתם שיעשה הולד מזרע האשה, כי האשה אף על פי שיש לה ביצים כביצי זכר: או שלא יעשה בהן זרע כלל, או שאין הזרע ההוא נקפא ולא עושה דבר בעובר. אבל אָמַרם "מזרעת", על דם הרחם שיתאסף בשעת גמר ביאה באם ומתאחז בזרע הזכר. כי לדעתם הולד נוצר מדם הנקבה ומלובן האיש, ולשניהם יקראו זרע. וכך אמרו: "שלשה שותפין יש בו באדם" [...] וגם דעת הרופאים ביצירה כך היא. ועל דעת פילוסופי היוונים: כל גוף העובר מדם האשה [...] ואם כן יהיה מלת "תזריע" כמו "זרועיה תצמיח" ... (רמב"ן, ויקרא יב, ב).

הרמב"ן מסיק מהברייתא שלנו (בבבלי) שלפי חז"ל הוולד נוצר מדם האשה. מאלף לראות שהרמב"ן טורח להסביר את הפסוק באופן שיתאים גם לשיטת חכמי יוון החולקים על דעת חז"ל.

לדבר זה נודעה משמעות הלכתית: כידוע, ילד שמתו שני אחיו מחמת מילה, אין מלים אותו בזמנו אלא ממתנים עד שיגדל ויתחזק, פן ימות כאחיו.²⁴ חידש בעל האגודה (שבת קלד ע"א, אות קסד) שדין זה נאמר רק כאשר שלושת האחים הם בני אותה האשה, אבל אם שלושת האחים הם בני אותו האב אך מנשים שונות, אין לחשוש לכך, שכן הדם מגיע מהאשה ולא מהאב.²⁵ וכדבריו פסק הב"ח (יו"ד רסג), ואף הרמ"א הביא את דבריו (יו"ד רס"ג, ב) אבל הכריע שלא למול, בגלל ספק נפשות. הרי שנעשה שימוש בברייתא שלנו לצורך קביעת ההלכה.

בימינו נודעת לברייתא הזו משמעות משפטית חשובה: קביעת אבהות באמצעים מדעיים. נושא שנודעת לו משמעות רבה לגבי קביעת ממזרות ולגבי דיני ירושה.

קיימות שיטות אחדות לבדיקת האבהות, והן שונות זו מזו מבחינת היעילות והאמינות. אחת הבדיקות שנהגה בעבר (לפני שהתפתחו בדיקות יעילות בהרבה) התבססה על סוג הדם.²⁶

כידוע יש סוגי דם שונים: A, B, O וכו', כאשר סוג הדם נקבע על פי הגנים שירש האדם מהוריו. אם לדוגמא לשני בני זוג יש סוג דם A, ואילו לבנם יש סוג דם AB,

23 ברייתא במסכת נדה לא ע"א, ובמקומות נוספים בגמ' בשם ר' יצחק בר אמי / בשם ר' אמי.

24 על פי המעשה ברבי נתן (שבת קלד ע"א, חולין מז ע"ב). וכן פסק הרמב"ם (הלכות מילה א, יח) הטור (יו"ד רסג) והשו"ע (יו"ד רסג, ב).

25 על סמך הברייתא שלנו. כך בביאור הגר"א (יו"ד רסג, ב).

26 הבדיקות הקיימות היום, כולל בדיקת רצף הדנ"א, מאפשרות הוכחה חיובית של זהות האב, ברמה הקרובה ל-100%. ראו אנציקלופדיה רפואית הלכתית, ערך אבהות, כרך ב, עמ' 4-7.

הדבר מוכיח שהוא אינו הבן של הבעל, שכן את ה-B הוא קיבל בהכרח ממקור אחר.²⁷ בדיקה זו יכולה רק לשלול את ההיתכנות שאדם מסוים הוא האב, אבל לא להוכיח שאדם מסוים הוא האב.²⁸ האמינות המדעית של השיטה מוערכת ב-93%.²⁹ הבדיקה הזו "מתנגשת" ישירות עם הברייתא הנ"ל, שקובעת שדמו של היילוד מגיע אך ורק מהאם. וכתב על כך הראשון לציון הרב עוזיאל:

אין סומכין על בדיקה מדעית של דם הילד בדמיונו לזה של האב, שכן קבלה מרז"ל "שלושה שותפים באדם: הקדוש ברוך הוא, ואביו ואמו. אביו מזריע הלובן וכו' אמו מזרעת אודם וכו', והקב"ה נותן בו רוח ונשמה". וכל בדיקה מדעית מתבטלת נגד קבלתם הנאמנה של רז"ל שכל דבריהם נאמרו ברוח הקודש (שערי עזיאל ח"ב, שער מ', א, יח, עמ' קצט-ר).

גם הרא"י ולדנברג (ציץ אליעזר ח"ג, קד, עמ' ריב-ריג) מחזיק בדעה זו ומביא את דבריו של הרב עוזיאל. בנוסף לכך הוא מוסיף שהסיבה לכך שלא ניתן לקבוע באופן חיובי מיהו האב נובעת מכך שדמו של הילד אינו מגיע מהאב כי אם מהאם. הרב מוסיף וכותב בהמשך דבריו שסוג הדם עשוי להשתנות במהלך החיים, וכי כך קורה כאשר אדם מקבל מנות דם מאחרים.³⁰ דברי הרב עוזיאל והרב ולדנברג צוטטו כמה פעמים להלכה. תהליך ההפריה בפועל שונה למדיי ממה שתיארו הקדמונים. בפועל, הן האב והן האם תורמים כל אחד עותק אחד של המטען הגנטי שלהם (מולקולת הדנ"א המפורסמת הנמצאת בגרעין התא), ושני העותקים יחד יוצרים תא אחד בעל שני עותקים שלמים ושונים של דנ"א, והוא הצאצא. התרומה של האב והאם זהה, אפוא, ומשפיעה על כל הדברים שקשורים להתפתחותו של האדם ולמאפייניו.³¹ סוג הדם נקבע על ידי שני ההורים, כמו יתר המאפיינים של האדם כולל המטען הגנטי שלו, וזו גם הסיבה מדוע

- 27 ליתר פירוט: סוג הדם נקבע על פי גן מסוים שיש לו שלוש גירסאות שונות ("אללים"): A, B, i. לכל אדם יש שתי גירסאות מהגן הזה (אחת שהוא קיבל מהאב, ואחת שהוא קיבל מהאם), ובהתאם לכך נקבע סוג דמו: אם הוא קיבל שתי גירסאות זהות (A או B או i), אזי סוג הדם שלו הוא: A, B, O (בהתאמה). אם הוא קיבל עותק אחד של i ועותק אחד של A או B, אזי סוג הדם שלו הוא A או B (בהתאמה). ואם הוא קיבל עותק של A ועותק של B, אזי סוג הדם שלו הוא AB.
- 28 מהסיבה הפשוטה שכל אדם שיש לו אותו סוג דם כמו האב הנבדק - עשוי להיות האב. הנקודה הזו נכונה גם לגבי בדיקת אמהות בשיטה זו, במידה ויש ספק מיהי האם.
- 29 אנציקלופדיה רפואית הלכתית, ערך אבהות, כרך ב, עמ' 4.
- 30 אין צורך לומר שהטענות הללו שמעלה הרב אינן נכונות ויסודן בחוסר הבנה.
- 31 השוויון בין תרומת האב לאם הוא מבחינת המטען הגנטי ששניהם נושאים, אבל יתירה האם על האב בתרומתה, שכן הביצית כוללת חומרים ואברונים נוספים (כגון המיטוכונדריה) לעומת תא הזרע שנושא רק את המטען הגנטי. תיאור שלם יותר של תהליך ההפריה ויצירת הצאצא, ראו בספר "תורה ומדע: אבולוציה ושאר ירקות", פרק 3: די-אן-איי ותורשה, עמ' 21-30.

ניתן לזהות את אביו ואמו של כל אדם באמצעות בדיקת המטען הגנטי שלו שנמצא בכל תא מתאי גופו.

א[ג]. מבנה השופכה

תנו רבנן: שני נקבים יש בו באדם, אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע, ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום. בשעה שאדם נצרך - אם נקבו זה לתוך זה נמצא עקר (בכורות מד ע"ב).

בפועל, קיים רק צינור אחד ונקב אחד המשמש לשתן ולזרע. הסברא (השגויה) שקיימים שני צינורות ושני נקבים הוזכרה עדיין אצל הרופאים הערבים (שאף הוסיפו ותיארו צינור שלישי). עד שבא וסליוס ותיקן טעות זו בספרו משנת 1543.³²

ב. עולם החי

ב[א]. משך ההיריון בבעלי חיים

בשלושה מקורות מובאת ברייתא העוסקת במשך ההיריון של בעלי חיים. וכך שנינו בתוספתא:

אף על פי שאמרו: בהמה טהורה דקה יולדת לחמשה חדשים; בהמה טהורה גסה לתשעה חדשים; בהמה טמאה גסה לשנים עשר חדש; הכלב לחמשים יום; חתול לחמשים ושנים; חזיר לששים יום; שועל וכל שרצים לששה חדשים; הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והפיל והקוף והקיפוד³³ לשלש שנים; והנחש לשבע שנים (תוספתא בכורות א, פ').

הרשימה הזו מובאת גם בברייתא בבבלי (בכורות ח ע"א) ובבראשית רבה (כ, ד, עמ' 184-186), בתוספות והשמטות קלות.³⁴

את הרשימה הזו ניתן לחלק לשני חלקים: חיות המשק - שלגביהן דייקו חז"ל, וחיות הבר - שלגביהן מסרו חז"ל נתונים שרחוקים מאד מן המציאות.³⁵

32 פרויס, עמ' 164.

33 בבבלי: "והקיפוף", למעט כת"י מינכן 95 שגורס "והקיפוד".

34 אפעה - 70 שנה (בבלי וב"ר), תרנגולת - 21 יום (בבלי. הנתון מתייחס כנראה לימון הדגירה), צבי - 6 חדשים (ב"ר) ונמייה - 70 יום (ב"ר). המקור בב"ר אינו מציין את הזאב והברדלס.

35 אינני מתייחס כאן לבעלי חיים שזיהויים מוטל בספק, כמו גם לתרנגולת שעברה ברירה מלאכותית אינטנסיבית מאז ימי חז"ל.

טבלה 2 - משך ההריון של בעלי חיים על פי חז"ל ובמציאות

	בעל החיים	על פי חז"ל	במציאות ³⁶
חיות משק	בהמה טהורה דקה	5 חודשים	5 חודשים (כבש, עז)
	בהמה טהורה גסה	9 חודשים	9 חודשים (פר)
	בהמה טמאה גסה	12 חודש	11-12 חודשים (סוס, חמור, גמל)
	כלב	50 יום	57-65 יום
	חתול	52 יום ³⁷	63 יום
	צבי ³⁸	6 חודשים	6 חודשים
	חזיר	60 יום	4 חודשים
חיות בר	שועל	6 חודשים	51-56 יום
	זאב	3 שנים	63 יום
	נמר	3 שנים	90-105 יום
	ברדלס	3 שנים	90-95 יום
	דב	3 שנים	6-7 חודשים
	פיל	3 שנים	22 חודש
	נחש	7 שנים	חודשים ספורים

חיית משק שבה אנו נתקלים באי דיוק קל הוא החזיר, שמצד אחד הוא חיית משק שיש עליה מידע מוצק, ומצד שני מובן שהמידע לגבי החזיר היה מועט יחסית למידע על בעלי החיים שגודלו על ידי יהודים.

אולם כשאנו מגיעים לתחום של חיות הבר, אנו מקבלים נתונים שרחוקים מאד מן המציאות. בפועל, ההריון הארוך ביותר בטבע (אצל יונקים) הוא אצל הפיל האפריקני,

36 הנתונים לגבי משך ההריון לקוחים מהסדרה: "החי והצומח של ארץ ישראל" (עורך: עזריה אלון, ת"א: תשנ"ג-1993, מהד' שניה). המספר מימין מציין את מס' הכרך, ומשמאל - את מס' העמ': כבש (12, 240), עז (12, 238), פר (12, 236), סוס (12, 244), חמור (12, 245), גמל (12, 242), כלב (12, 248), חתול (12, 247), צבי (7, 261), חזיר (12, 243), שועל (7, 193), זאב (7, 185), נמר (7, 228), ברדלס (7, 224), דב (7, 166), פיל (7, 30), נחש (5, 150-157).

37 ראו להלן (בסוף הסעיף) מדוע נקבו חז"ל במקרה זה במספר "מדויק" ולא מעוגל.

38 הצבי אינו בדיוק חיית משק, אבל ניתן לגדלו בשביה, וייתכן שגידולו לצורך בשרו ועורו.

והוא נמשך 22 חודש, כמעט שנתיים. אולם לגבי רוב בעלי החיים שהוזכרו, משך ההיריון הוא בין שניים לשלושה חודשים, למעט הדובים שמשך ההיריון אצלם הוא 6-7 חודשים.³⁹ מרחק רב מאד מהנתון של שלוש שנים שמסורים מקורותינו. רק לגבי הצבי דייקו חז"ל, ומסתבר שהדבר קשור בכך שהצבי הוא בעל חיים כשר ולכן היו לגביו ידיעות מדויקות יותר.

גם הידיעה המפורסמת על ההיריון הארוך של הנחש: 7 שנים (או משך ההיריון אצל האפעה: 70 שנה),⁴⁰ אינו נתמך במציאות. במציאות משך ההיריון של הנחש עומד גם הוא על חודשים ספורים.⁴¹

יצוין שסוגיית הנחש פותרת לנו "חידה" בדברי חז"ל שלעיל. בעוד שכל המספרים שחז"ל נקבו בהם הם "מעוגלים", זמן הריונו של החתול הוא מדוקדק: 52 יום. במה השתנה הריונו של החתול?

התשובה לכך באה מסוגיית הגמ' בהמשך, שם מבואר כיצד הגיעו חכמים לדעה שהריונו של הנחש אורך שבע שנים. וזה לשון הגמ':

מנא הני מילי? אמר רב יהודה אמר רב, ומטו בה משום דר' יהושע בן חנניא: שנאמר "ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה", אם מבהמה נתקלה, מחיה לא כל שכן? אלא לומר לך: כשם שנתקלה הבהמה מחיה אחד לשבעה, ומאי ניהו - חמור מחתול, כך נתקלל הוא מבהמה אחת לשבע, דהוה ליה שב שני (בכורות ה ע"א).

הגמ' שואלת: מנין יודעים אנו שהריונו של הנחש אורך שבע שנים? והתשובה: הנחש התקלל מבהמה באותו שיעור שהבהמה התקללה ביחס לחית השדה. כלומר: הבהמה התקללה פי שבע יותר מאשר חייית השדה, שכן ההיריון של החמור אורך שנה, ואילו ההיריון של החתול אורך 52 יום (=שביעית השנה). ואילו הנחש התקלל פי שבע מבהמה, ולכך ההיריון שלו נמשך שבע שנים.

על מנת להגיע לחשבון יפה זה, צריך היריון החתול להיות בדיוק שביעית מאורכה של שנה, וכך אנו מגיעים למספר 52 (365 ימות השנה חלקי 7 הם 52 ושביעית).

39 ככלל, יש מתאם בין משקל הגוף לבין משך ההיריון: ההיריון ממושך אצל יונקים גדולים וקצר אצל יונקים קטנים (החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 7, עמ' 30).

40 בבלי, בכורות ה, ע"א; ב"ר כ, ד (עמ' 185). בשני המקורות הללו נמסר נתון זה לצד הקביעה שהריונו של הנחש נמשך שבע שנים.

41 אצל זנים מסוימים של נחשים, נקבת הנחש יכולה לשמור על זרע הזכר במשך תקופה ארוכה לצורך הפריה מאוחרת. כמו כן נצפתה רביית בתולים בקרב נחשים. ייתכן שהתופעות הללו, בהן נקבות נחש מטילות ביצים זמן רב אחרי שהופרדו מנחשים זכרים, גרמו לתפיסה השגויה לפיה הריון הנחש הוא ארוך במיוחד. יצוין עוד שבכל הנוגע לקביעה שהריון הנחש הוא שבע שנים, אין מדובר במטאפורה, שהרי נתון זה נמסר יחד עם נתוני יתר בעלי החיים, בהם הכוונה מילולית בעליל.

העובדה שהנתונים שנמסרו לגבי חיות המשק משקפות את המציאות (למעט החזיר), ואילו הנתונים שנמסרו לגבי חיות הבר רחוקות מאד מן המציאות, מלמדת אותנו גם על כך שמדובר בנתונים שיש להבין אותם באופן מילולי, וגם מלמדת אותנו על הסיבות שגרמו לטעות זו. סוגיית החתול, החמור והנחש מסייעת לנו גם להבין באיזה אופן הגיעו לעתים הקדמונים למסקנותיהם.

עטלף מטיל ביצים

תנו רבנן: דג טמא - משריץ, דג טהור - מטיל ביצים. כל המוליד - מניק, וכל המטיל ביצים - מלקט, חוץ מעטלף, שאף על פי שמטיל ביצים - מניק (בכורות ו, ע"ב).

הברייתא קובעת שהעטלף מטיל ביצים ומניק. מהו העטלף? רש"י (על אתר) מפרש: "עטלף - קלב"א שוריץ",⁴² דומה לעכבר ויש לו כנפים". וכך הוא מתרגם גם את הביטוי "ולעטלפים" (ישעיה ב, ט).⁴³ ואכן, העטלף הוא המעופף היחידי הנמנה על מחלקת היונקים, ואשר לכן הוא באמת מניק את ולדותיו, בניגוד לעופות. אמנם לאמיתו של דבר העטלף אינו מטיל ביצים אלא מוליד ולדות חיים, כמו יתר היונקים.

ב[ג]. בעלי חיים פלאיים

בחז"ל נזכרו שני יצורים דמויי אדם שהוזכרו להלכה: הסירנה ויצור שנקרא אבני/אדני השדה.

(א). סירנה

"נפש" - להביא את הסירני.⁴⁴ יכול תהא מטמא באהל כדברי בן חכייני? ת"ל "זאת"⁴⁵ (ספרא שמיני, פרשה ג, סוף הלכה ד).

הסירנה היא יצור חי שהמדרש בספרא מציין לגביה⁴⁶ שתי הלכות:

- 42 Chalve-souriz, בדומה לשמו של העטלף בצרפתית בת זמננו: chauve-souris, ביטוי שמשמעו: 'עכבר קרח'.
- 43 מעניין לציין שבפירושו לתורה (ויקרא יא, יח; דברים יד, טז) רש"י מתרגם דווקא את התנשמת כ'קלב"א שוריץ'. בהגהה מציין רש"י ש'עטלף' בפי חכמים הוא ה'תנשמת' בלשון התורה, ואינו ה'עטלף' שבלשון התורה. ראו פנקובר יצחק, 'הגהות רש"י לפירושו לתורה', בתוך: JSIJ 6 (2007), עמ' 174.
- 44 בכתבי היד גירסאות שונות: סירני, סורני, סירני, ואף: סילוני, סילונית. להלן אשתמש בכתוב הנפוץ כיום: סירנה.
- 45 הגר"א הגיה: "שקץ", אולם כל כתבי היד שבפנינו גורסים "זאת" (או בטעות: "ואת"). ואילו המלה "שקץ" פותחת את הדרשה הבאה.
- 46 המדרש מתייחס לסירנה כאל נקבה ("תהא"), ואכן במקורן הסירנות הן דווקא נקבות (ראו בסוף הסעיף).

- א. היא אסורה באכילה. דבר זה נלמד מהמלה "נפש" (ויקרא יא, י).⁴⁷
 ב. יש מחלוקת תנאים אם הסירנה המתה מטמאת באוהל כאדם. ר' חנינא בן חכינאי סבור שהסירנה מטמאת באוהל, ואילו "תנא קמא" סבור שלא, והוא לומד דין זה מדרשת הכתוב. מחלוקת זו מעניינת במיוחד לאור העובדה שלפי שיטות מסוימות אפילו נוכרי שמת אינו מטמא באוהל (על פי יבמות סא ע"א).

ופירש הראב"ד (בפירושו על הספרא, דף מט ע"ב):

נפש - להביא את הסירוני. פירוש: בלעז קורין אותה 'שירינא', והיא מחציה ולמעלה כצורת אשה ומנגנת כאדם. יכול יהא מטמא באהל כדברי בן חכינאי - ושמא מפני שהוא נקרא כמו בן אדם שבים הילכך קרינא ביה "לכל נפש אדם"? תלמוד לומר "זאת" - פירוש: בפרשת "זאת חוקת התורה" כתיב "זאת התורה אדם כי ימות באהל", בא למעט את הסירוני, ואף על פי שנקרא אדם.

ואילו בעלי התוס' (מושב זקנים, ויקרא יא, י, עמ' רפג) כותבים:

מכל שרץ המים - בתורת כהנים אמרינן: "לרבות הסריני". פירוש: בריה אחת יש בים שהוא דומה לאדם במקצת מטבורו ולמעלה, ודומה לאשה לכל דברי' שיש לו דדין ושערות גדולות כמו לנשים, ומטבורו ולמטה מין דגים, ומשוררת יפה בקול נעים.

גם רש"י מזכיר את הסירנה בפירושו לביטוי "דולפינ" המופיע בתלמוד. וכך מוצאים אנו במסכת בכורות:

הדולפינן פרינן ורבינן כבני אדם.⁴⁸ מאי דולפינן? אמר רב יהודה: בני ימא (בכורות ח ע"א).

וכותב על כך רש"י:

הכי גרסינן: הדולפינן פרינן ורבינן מבני אדם - שאם בא אדם עליהם מתעברות הימנו. בני ימא - דגים יש בים שחציין צורת אדם וחציין צורת דג, ובלע"ז: שריינ"א.

המלה "דולפינ" מציינת את בעל החיים שאנו מכירים בשם זה כיום, ומקור שמו מהמלה היוונית δελφίς שמשמעה "רחם", שכן בניגוד לדגים, הדולפינן הוא מן היונקים, והוא

47 הפסוק הוא: "וְכָל אֲשֶׁר אֵין לוֹ סַנְפִיר וְקַשְׁקֶשֶׁת בַּיַּמִּים וּבְנֹחָלִים, מִכָּל שֶׁרֶץ הַיָּם וּמִכָּל נֶפֶשׁ הַחַיָּה אֲשֶׁר בַּיָּם, שֶׁקֶץ הֵם לָכֵם" (ויקרא יא, י).

48 הברייתא מופיעה גם בתוספתא בשינוי קל: "הדולפינן מולדיין ומגדלין כאדם" (תוספתא בכורות א, יא).

פרה ורבה וממליט כדרך היונקים. רש"י גרס שהדולפינים פרים ורבים מבני אדם,⁴⁹ וזיהה את הדולפינים עם הסירנות. קשה לדעת למה התכוון ר' יהודה בביטוי "בני ימא", משום שהיוונים והרומאים התייחסו לדולפינים גם הם כ"בני ימא".⁵⁰ אמנם נדמה שגם במכילתא דרשב"י זיהו את הדולפינים עם הסירנות, שכן הדרשן מוצא לנכון לייחד לדולפין דרשה ולא ראה את הדולפין ככלול ב"חיות הים": (בהלכות עבודה זרה): "ואשר במים לרבות את חיות הים ואת הדולפינין" (מכילתא דרשב"י כ, ד). גם הסמיכות בין "חיות הים" לבין ה"דולפינין" מחזקת זיהוי זה, שכן גם בדרשה שלנו בספרא סמוכה "חית הים" לסירנה: "חיה - זו חית הים. נפש - להביא את הסירני" (ספרא שם).

הסירנות (מיוונית: Σειρήνας) הן דמויות שמקורן במיתולוגיה היוונית, אשר שכנו בים ונהגו להמיט אסון על הימאים. בתחילה הן תוארו כיצור שחלקו אשה וחלקו ציפור, ומאוחר יותר הן תוארו כ'בתולות ים'/'בנות ים' שחלקן אשה וחלקן דג. האמונה בקיומן של בתולות ים רווחה ברחבי העולם העתיק, ואף בימינו מתעוררת לעתים אגדה נושנה זו, כאשר אנשים חומדים לצון ומפרסמים תמונות מפוברקות של בנות ים וכדומה (דבר שקל מאד לביצוע בימינו). למותר לציין שמעולם לא נמצאו שרידים (שאינם מזויפים) או ראיות ממשיכות לקיומן של בתולות ים או של נשות ציפור, וכי מבחינה ביולוגית לא ייתכן שהתקיים או יתקיים יצור כלאיים שכזה.

(ב). אדני/אבני השדה

דמוי אדם אחר שנזכר במקורות הוא אדני/אבני השדה. במשנה מובאת מחלוקת לגבי היצור הנקרא "אדני השדה", האם הוא מוגדר כ"חיה" או שמא יש לו גם דינים כאדם. כפי שראינו לגבי הסירנה, גם כאן השאלה היא האם גופתו מטמאת באוהל כאדם מת, או שהוא נחשב כחיה שאינה מטמאת באוהל. רבי יוסי סבור ש'אדני השדה' שמת, מטמא באוהל כאדם, וזה לשון המשנה:

ואדני השדה - חיה. רבי יוסה אומר: מטמאות באהל כאדם (משנה כלאים ח, ה).

הירושלמי מסביר מהו אדני השדה:

אבני⁵¹ השדה - חיה. ייסי ערקי: בר נש דטור הוא, והוא חיי מן טיבורייה. איפסק טיבורייה - לא חיי. רבי חמא בר עוקבא בשם רבי יוסי בן חנינה: טעמא

49 גירסא שיש לה ביטוי בכת"י מינכן 95. ואילו בכתה"י וטיקן 119, וטיקן 120 ובדפוס הראשון מופיע "בבני אדם".

50 נתן סליפקין (Natan Slifkin), Israel, (Sacred Monsters, 2011 (second edition), עמ' 103.

51 הביטוי 'אדני השדה' ו'אבני השדה' משמשים בערבוביא במקורות שונים ובעדי נוסח שונים. מקור הביטוי 'אבני השדה' בפסוק באיוב: "כִּי עִם אַבְנֵי הַשָּׂדֶה בְּרִיתָהּ וְחֵית הַשָּׂדֶה הַשְּׁלָמָה לָהּ" (איוב ה, כג). ופירש רש"י (על אתר): "אבני השדה - מין אדם הן... ובלשון משנה תורת כהנים נקראים אדני השדה".

דרכי יוסי: "וכל אשר יגע על פני השדה"⁵² - בגדל על פני השדה (ירושלמי כלאים ח, ה [לא ע"ג]).

ייסי הערקי אמר ש'אבן/אדן השדה' הוא בר נש דטור = איש השדה.⁵³ לפי זה 'אדני' אינו אלא צורת הרבים של 'אדן' = 'אדם'.⁵⁴ גם הגירסא 'אבני השדה' עשויה להתפרש כ'בני השדה'.⁵⁵ והוא מוסיף ואומר שהוא חי מה'טיבורייה' וכי אם ייפסק ה'טיבורייה' הוא לא יחיה. הפירוש הרווח הוא שהיצור הזה ניזון באמצעות חבל הטבור שלו, שמחובר ככל הנראה לקרקע, ואם ייחתך חבל הטבור הזה - הוא לא יוכל להמשיך לחיות (אמנם ראו להלן את הצעתו של סוקולוף).
וכתב על כך ר' שמשון משאנץ:

מטמא באהל כאדם - ירושלמי: 'אמר רבי חמא ברבי עוקבא בשם רבי יוסי ברבי חנינא טעמא דרבי יוסי: "וכל אשר יגע על פני השדה" - בגדל מן השדה. כלומר מין אדם הוא. א"ר: בר נש דטור הוא והוא חיי מטיבורא, פסק טיבורא לא חיי'. ושמעתי בשם הר' מאיר ברבי קלונימוס מאשפירא שהיא חיה ששמה 'ידוע', והיא 'ידעוני' דקרא, ומעצם שלה עושין כמין כשפים, וכמין חבל גדול יוצא משורש שבארץ שבו גדל אותה החיה ששמה 'ידוע' כעין אותם קישואין ודלועים, אלא ה'ידוע' - צורתו כצורת אדם בכל דבר, בצורת פנים וגוף וידיים ורגלים, ומטיבורו מחובר לחבל היוצא מן השורש, ואין כל בריה רשאי ליקרב כמלא החבל, שטורפת והורגת כמלא החבל ורועה כל סביבותיה. וכשבאין לצודה אין אדם רשאי לקרב אצלה, אלא גוררין אותה אל החבל עד שהוא נפסק והיא מיד מתה (הר"ש משאנץ, כלאים ח, ה).

יצוין שרבי מאיר ב"ר קלונימוס מוסיף כמה פרטים שאינם נובעים בהכרח מדבריו של ייסי. כמו התיאור של היצור כטורף קטלני, או הקביעה שאם נחתך החבל - היצור מת מיד. מדבריו של ייסי הרושם הוא שמדובר ביצור שניזון מהטבור, ואם כן הוא כלל אינו טורף. אם ייחתך הטבור הוא לא יוכל להיזון עוד, "לא חיי", וסופו שירעב למוות, אולם אין הדבר אומר שהוא ימות תיכף ומיד. אין צורך לומר שהזיהוי של יצור זה עם ה'ידוע' אינו מבוסס על הגמרא.

52 הכוונה לפסוק: "וכל אשר יגע על פני השדה בחבל חרב או כמת או כעצם אדם או כקבר - יטמא שבעת ימים" (במדבר יט, טז).

53 'טור' משמעו הן הר והן שדה (מיכאל סוקולוף, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of Byzantine Period, ר"ג: 2017 (מהד' שלישית), ערך טור, עמ' 231). מאחר וייסי בא לפרש את הביטוי "אבן/אדן השדה" נמצאנו למדים ש'טור' כאן משמעו שדה. וכך גם משתמע מהסיפא.

54 בכתבי היד של ספרות חז"ל מוכרת ונפוצה צורת הכתיבה 'אדן' במקום 'אדם'.

55 "ואתה חיה נקראת 'בני השדה', וזהו שכתוב: 'כי עם אבני השדה בריתך וחית השדה השלמה לך', כי האל"ף נוספת" (רבינו בחיי, דברים יח, י).

תפיסה דומה של אדני השדה מוצאים אנו בספר "פנים יפות"⁵⁶ בפירושו למכת ערוב:

"כי אם אינך משלח וגו', וגם האדמה אשר הם עליה". שמעתי בשם זקיני הגאון ז"ל: לפי שיש חיה הנקראת 'אדני שדה', שגדילה וקשורה באדמה ולא תוכל לחיות אם נפסקה מאדמה, וכיון שנגזר שכל החיות יבואו למצרים, הוצרכה לבוא עם האדמה שנגדלו בה (שמות ח, יז).

פירוש שונה כתב הרמב"ם, וזה לשונו:

ואדני השדה, בעל חי דומה לאדם, אומרים בעלי הספורים שהוא מדבר הרבה דברים ואינו שותק ודבורו דומה לדבור האדם ושמו 'אלנסנאס', ומסופר עליו הרבה בספרים (פירוש המשניות לרמב"ם, כלאים ח, ה).

אלנסנס (النسناس) משמעו קוף. וכתב על כך המלבי"ם שכוונת הרמב"ם לאורנג אוטן או לשימפנזה.⁵⁷ [אמנם כיום הביטוי 'אלנסנס' מתייחס לקופים (monkeys) ולא לקופי-אדם (apes), שעמם נמנים האורנג אוטן והשימפנזה].
וביתר פירוט כתב ה'תפארת ישראל':

"ואדני השדה - בר נש דטור", נ"ל דר"ל וואלדמענש, הנקרא אוראנגאוטאנג, והוא מין קוף גדול בקומת וצורת אדם ממש, רק שזרועותיו ארוכים ומגיעין עד ברכיו, ומלמדין אותו לחטוב עצים ולשאוב מים וגם ללבוש בגדים כבן אדם ממש, ולהסב על השולחן ולאכול בכף ובסכין ובמזלג. ובזמנינו אינו מצוי רק ביערות גדולות שבאמצעות אפריקא, אולם כפי הנראה היה מצוי גם בסביבות א"י בהרי לבנון ששם גם בזמנינו יש שם יערות גדולות מארזי לבנון המפורסמים, להכי נקרא "בר נש דטור" (תפארת ישראל, כלאים ח, ה).

פירוש זה מתיישב עם הפירוש שמציע סוקולוף במילונו⁵⁸ לדבריו של ייסי ערקו. סוקולוף מציע לראות במלה 'טבורייה' צורת רבים של 'טור',⁵⁹ והכוונה היא שהיצור חי ומכלכל עצמו מן השדה, וכי אם יפרידו אותו מהשדה - הוא לא יחיה. תיאור זה עשוי להתאים לקוף. אמנם קשה להבין מה רוצה ייסי לציין בתיאור הקשר שבין היצור לבין השדה, הלא דבר זה נכון הוא לגבי כל חיות השדה, וכמו כן לא מובן מדוע 'אדם השדה'

56 לרבי פינחס הורוביץ הלוי (1731-1805), בעל ה"הפלאה" ו"המקנה".

57 בפירושו על הספרא (דף קט ע"א). לשונו: "אדם היערי (הנקרא בשם אראנג אוטאנג או המין הנקרא שימפאנזע)".

58 ראו הערה 53. במהדורה זו הוא מתרגם את הביטוי טור: "wild land" (ערך טור, עמ' 232). במהדורה השנייה (2002, עמ' 222) הוא מתרגם "field".

59 צורת הרבים של "טור" היא "טון־יא" (שניתנת לכתיבה גם: טבְרִיָה), כפי שמופיע כמה פעמים בתרגום פסידו־יונתן (לדוגמא: בראשית יד, ו-י; שם לז, כט; שמות לב, יב ועוד).

הזה נקרא 'גדל על פני השדה'. הקשיים הללו מחזקים את הפירוש שאכן מדובר ביצור שמחובר בחבל הטבור שלו לשדה. וראו בסעיף ב[ג] לגבי עכבר שחציו בשר וחציו אדמה.

'אדני השדה' מופיע גם בשני המקורות הבאים:

א. במקור שלהלן הדרשן מונה בעלי חיים שדין אחד להם לגבי טומאה:

"הולך על כפיו" - זה הקוף, "כל הולך" - להביא את הקופד וחולדת הסניים ואדני⁶⁰ השדה וכלב הים... "בכל החיה" - להביא את הפיל (ספרא שמיני ד, ה).

ב. מקור נוסף שמציין את 'אדני השדה' הוא מדרש קהלת רבה המונה בעלי חיים שאין בהם תועלת למגדליהם:

"כי יש דברים הרבה מרבים הבל" - כגון מגדלי קופות וחולדות וחולדת הסנאין ואדני השדה וכלב הים. מה אית ליה הנאה מנהון? או חדא מכותי או מעקוצי [= מה הנאה יש לו מהם? או מכה אחת או עקיצה] (קהלת רבה ו, יא, עמ' 346).

שני המקורות הללו מונים את אבני/אדני השדה לצד הקוף, והרי שאדני השדה אינו זהה לקוף. כמו כן, אדני השדה מופיע בשתי הרשימות הללו בסמוך לבעלי חיים קטנים (כמו החתול, הקיפוד וחולדת הסנאים⁶¹), מה גם שהרשימה בקהלת רבה עוסקת בחיות מחמד. אין לדעת אפוא לאיזה בעל חיים התכוונו, אולם קרוב לוודאי שלא התכוונו לקופי האדם הגדולים.

(ג). סלמנדרה

הסלמנדרה מתוארת כבעל חיים קטן הנוצר באש והחי בתוך האש. עוד נאמר שדם הסלמנדרה מגן מפני האש. וכך שנינו בברייתא:

תנו רבנן: "הצב למינהו" - להביא הערוד (וכן) [ובן] הנפילים וסלמנדרא. וכשהיה רבי עקיבא מגיע לפסוק זה אומר: מה רבו מעשיך ה'! יש לך בריות גדולות בים ויש לך בריות גדולות ביבשה, שבים - אילמלי עולות ביבשה מיד מתות, שביבשה - אילמלי יורדות לים מיד מתות; יש לך בריות גדולות באור [= באש], ויש לך בריות גדולות באור, שבאור - אילמלי עולות לאור מיד מתות, שבאור - אילמלי יורדות לאור מיד מתות, מה רבו מעשיך ה'! (חולין ככו ע"א, ובדומה בספרא שמיני פרשה ה סוף פרק ו).

60 כך ברוב כתבי היד. בכת"י וטיקן 31: "ואבני השדה".

61 חולדת הסנאים מתוארת בבבא קמא (פ ע"א) כבעל חיים קטן, וככל הנראה מדובר בסוג של חמוס. גם כלב הים המוזכר כאן הוא כנראה הלוטרה (כלב הנהר), בעל חיים קטן ממשפחת הסמוריים.

וכתב על כך רש"י:

וסלמנדרא - שרץ הנוצר מן האור מעצי הדס על ידי כשפים והסך מדמו אין האור שולט בו. וקים ליה לרבי עקיבא דמינא דצב הוא (חולין קכו ע"א).

אמנם רבי עקיבא לא פירש לנו כאן שהסלמנדרה היא זו שחיה באור, אולם הדבר התפרש במקורות אחרים בחז"ל, כמו:

אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר: תלמידי חכמים אין אור של גיהנם שולטת בהן, קל וחומר מסלמנדרא; ומה סלמנדרא שתולדת אש היא - הסך מדמה אין אור שולטת בו, תלמידי חכמים, שכל גופן אש, דכתיב "הלוא כה דברי כאש נאם ה' " - על אחת כמה וכמה (חגיגה כו ע"א).

ובמסכת סנהדרין אומרת הגמרא שחזקיה המלך ניצל מנסיון שריפה בצעירותו, על ידי שאמו סכה אותו בסלמנדרה (סנהדרין סג ע"ב).

תיאור מלא יותר מופיע במדרש תנחומא:

אמר רשב"י... יש לך בריות שהן גדלות באויר ואין גדלות באור יש לך בריות שהן גדלות באור ואינן גדלות באויר, אם עולות שבאויר לאור אין להם חיים, ואותן שבאור אם עולות לאויר אין להם חיים... ואיזו? זו סלמנדרא. כיצד? הזגגין העושים את הזכוכית, כשהן מסיקין את הכבשן שבעה ימים ושבעה לילות רצופין, מכובד האור יוצא משם בריה הדומה לעכביש [נוסח אחר: לעכבר] והבריות קורין אותה סלמנדרא. אדם סך ידו מדמה, או אחד מאיבריו, אין האור שולטת באותו מקום. למה? על שתחילת בריאתה מן האור. מכאן אמרו חז"ל: תלמידי חכמים אין אור של גיהנם שולטת בהן קל וחומר מסלמנדרא. ומה סלמנדרא, על שתחלת בריאתה מן האור הסך מדמה אין האור שולטת בו, תלמידי חכמים שומרי תורה שהיא דת אש ונתנה מיד אש אוכלה, ולומדיה בית יעקב אש, על אחת כמה וכמה (תנחומא ורשא, וישב, ג).

הסלמנדרא ותכונתה הפלאית מוזכרות גם בספרות הזוהר:

תא חזי מסלמנדרא דעבדין מנה לבושא, ומגו דאיהי מנורא לא אסתחיא ההוא לבושא אלא בנורא, אשא אכיל זוהמא דביה ואסתחי ההוא לבושא (וזהר כרך ב, ויקהל, רי"א ע"ב).

(תרגום: בא וראה מסלמנדרא, שעושים ממנה לבוש, ומתוך שהיא מאש, לא רוחצים אותו לבוש אלא באש. האש אוכלת את הזוהמה שבו ונרפץ אותו הלבוש).

אלא שלפי מקור זה, נראה שעור הסלמנדרה הוא המגן מפני השריפה ולא דווקא דמה.⁶²

חשוב לציין שהסלמנדרה הזו אינה סתם יצור פלאי-אגדי אלא הוא יצור הכלול ברשימת שמונת השרצים וחולק עמהן את הלכות שמונת השרצים, שכן רבי עקיבא שהתפעל מכך שהיא חיה באש הסב את דבריו על דרשת ההלכה שכוללת את הסלמנדרה כאחד ממיני הצב,⁶³ וכך גם כתב רש"י (שהבאתי לעיל).

ויצוין שגם תרגום פסידו-יונתן מונה את הסלמנדרה בין שמונת השרצים, אלא שהוא מזהה אותה כשרץ האחרון: התנשמת (ויקרא יא, ל).

ומה היא הסלמנדרה?

הסלמנדרה, הנקראת בשם זה בכתבים היווניים והרומיים, היא בעל חיים הדומה ללטאה (אף שאינו לטאה אלא דו-חי).⁶⁴ יש הגוזרים את משמעות השם מהפרסית, כצירוף המלים: "בתוך אש".⁶⁵

האמונה בדבר מאפיינים מיוחדים של הסלמנדרה ביחס לאש היתה נפוצה בעולם העתיק, וכבר פליניוס הזקן (נפטר סמוך לחרבן הבית) כתב שהסלמנדרה מכבה את האש אשר תגע בה,⁶⁶ אף כי בפרק אחר בספרו הוא מביע ספק בטענה זו.⁶⁷ יש הסבורים שהאמונה בכך שהסלמנדרה חיה באש נוצרה בעקבות התופעה שבמהלך הקיץ הסלמנדרות מוצאות מחסה בסדקים שבקרקע או בגזעי עצים. כאשר מבעירים אש סמוך למגוריהן, הסלמנדרות צצות במפתיע על מנת להימלט מהאש, והרושם הוא שהן נוצרו זה עתה באש.

יצוין עוד שבניגוד לגירסא בתנחומא לפיה הסלמנדרה דומה לעכביש, תיאורה המפורט ושמה של הסלמנדרה ידועים עוד מסוף ימי הבית, ואין לגביהם ספק. ברור גם מרשימת שמונת השרצים שחז"ל ראו את הסלמנדרה הפלאית כבעל חיים דמוי לטאה ("צב") ולא כעכביש.

62 ייתכן שהבין את דברי הגמ' "שסכתו אמו (= של חזקיה) סלמנדרה" (סנהדרין סג ע"ב): שאמו כיסתה אותו בעורות סלמנדרה (שמא קרא: "שסכתו"). אמנם ברור שאמו הצילה אתו באמצעים שאינם גלויים לעין ואינם ניתנים לביטול בנקל, כמו סיכה מוקדמת בדם.

63 'צב' בלשון התורה ובלשון חז"ל אינו בעל החיים עטוי השריון שנקרא כן בימינו, אלא ככל הנראה סוג של לטאה גדולה מן החרדוניים (מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית, ר"ג: תשס"ו, ערך צב 2, עמ' 897). כך פסידו-יונתן תרגם את הצב: חרדון.

64 בעל חיים שבשלב הראשון לקיומו אין לו ריאות, והוא נושם בתוך המים באמצעות זימים כמו הדגים, וכאשר הוא מתבגר הוא מפתח ריאות (בדרך כלל), ויכול לחיות מחוץ למים. לדוגמא: הצפרדע.

65 Lanza, B., Vanni, S. and Nistri, A. (1998). Salamanders and newts. In: H.G. Cogger and R.G. Zweifel (eds) *Encyclopedia of Reptiles and Amphibians*. Pp. 60-75. University of NSW Press, Sydney

66 תולדות הטבע, ספר 10, פרק 86.

67 שם, ספר 29, פרק 23.

(ד). עופות הצומחים על העצים

כתב השלחן ערוך:

מיני עופות הגדלים באילן ותלויים באילן בחרטומיהן, אסורים משום שרץ השורץ על הארץ (שו"ע, יו"ד, פד, טו).

מה טיבם של עופות אלה?

הסיפור מתחיל עם עדות משמו של רבינו תם:⁶⁸

עופות הגדלים באילן: יש אומרים שאינן צריכים שחיטה, שאינם פרים ורבים והוי כעץ בעלמא. ואומר מורי גור אריה⁶⁹ ששמע מאביו ר' יצחק שרבינו תם הצריכם שחיטה, ושלח (לפני) [לבני] אינגליטירא שצריכין שחיטה. וכן אמר לי מורי גור אריה הלכה למעשה שיש לשוחטם... (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, לבוב ח"ג ק"ס).⁷⁰

גם הריטב"א⁷¹ שמע על המסורת הזו משמו של רבינו תם, וזה לשונו:

ופרכינן: ולמאי? אי לשלוח, לא אמרה תורה שלח לתקלה. מכאן הוכיח רבינו תם ז"ל שאותן עופות שנמצאין במקצת מקומות שנוצריין באילנות, שהן מותרים בסימני טהרה ואינם בכלל שרץ העוף, שהרי לא אמרה תורה שלח לתקלה [...] ורבותינו ז"ל הסכימו לאיסור בדבורים⁷² הנבראים באילנות, וכן הדבר נראה (חידושי הריטב"א, חולין קמ ע"א).

הריטב"א מוסיף לנו את הוכחתו של רבינו תם לכך שהעופות הללו כשרים: הטענה היא שלא מסתבר שיהיו עופות שמבחינת חזותם נראים כשרים לאכילה, ועם זאת הם אסורים (משום שגדלו על עץ) מבלי שנוכל לעמוד על הדבר (שהרי כשאנו מוצאים עוף שכזה, אין לנו אפשרות לדעת שהוא גדל על עץ). כמו כן מוסיף הריטב"א שרבותיו (בספרד) אסרו את הדבר (או דבר דומה).

הרעיון מופיע גם בפירוש התורה לר' חיים פלטיאל:⁷³

"ויגזו שלוים מן הים" - ים ממש, עופות שגדילים על אילנות אצל המים וכשמתבשלים כל צרכם נופלים במים. ואותו עוף אינו טעון שחיטה רק משום

68 רבי יעקב ב"ר מאיר, נכדו של רש"י ומגדולי בעלי התוספות (1100-1171).

69 רבי יהודה ב"ר יצחק שירליאון (1161-1224), מחשובי בעלי התוספות.

70 וכן מובא במדכי (חולין, פרק העור והרוטב, רמז תשלה). ה"אגודה" (חולין קכו ע"א) מביא אף הוא מחלוקת זו בין הפוסטים משחיטה לבין הראב"ה המחייב בשחיטה.

71 רבי יום טוב בן אברהם אשכנזי (1250-1330), מגדולי ספרד.

72 המהדיר (הרב שילה רפאל) מציע לתקן "הציפורים". ואולי יש לקרוא: "הדברים".

73 המאה ה"ג, תלמיד חבר של המהר"ם מרוטנבורג.

מראית העין. ואפילו למ"ד אין שחיטה לעוף מן התורה היה יכול ליתן להם עופות, מ"מ הם נתרעמו שתי תרעומות: זכרנו את הדגה, גם מבשר, ועתה נתן להם מין אחד שהיה בשר ודגים. ואני פרשתיו כך לפי ישוב הפסוקים כפי מה שהבנתי מתוך דברי שני רבו' הר"ר שלמה מקטיילנדו"ן ומהר"ח פלטיאל ומדברי רבינו נסים גאון זצ"ל (פירוש ר' חיים פלטיאל על התורה, במדבר יא, לא, עמ' 498).

בעל הפירוש מוסיף לנו כאן כמה פרטים:

- כאשר העוף "בשל" הוא נושר מהאילן למים.
- טעמו של העוף הזה משלב את טעם הבשר וטעם הדגים, ובכך עונה על צרכיהם של העם.⁷⁴
- העוף הזה נמצא גם בסביבת ארץ ישראל ומדבר סיני (אלא אם כן נניח שהגיע לשם בדרך נס).
- העוף המדובר הוא שָׁלֵו.⁷⁵

מקור נוסף בו מוזכר ככל הנראה העוף הוא בספרות הזוהר:

דכד הוה חמי ר' אבא חד אילנא דאביה אתעביד עופא דפרח מניה, הוה בכי ואמר: אי הווי בני נשא ידעי למאי רמיזאן הווי מבזען מלבושיהון עד טבוריהון למאי דאתנשי חכמה מנהון (זוהר שמות, כרך ב, פרשת שמות טו ע"ב).
(תרגום: שכאשר היה ר' אבא רואה אילן אחד שפריו נעשה לעוף שפורח ממנו, היה בוכה ואומר: לו ידעו בני האדם למה רומזים, היו קורעים מלבושיהם עד טבוריהם על החכמה שנשכחה מהם).

לעומת רבינו תם והראב"ה, כותב הסמ"ק:

ואותם עופות שגדלים מן האילנות ודבוקים באילן בחרטום שלהם - ר"י היה אוסרם משום שרץ העוף⁷⁶, וכן מורי רבינו יחיאל היה אוסרם (סמ"ק מצוה רי).

וכן פסק השלחן ערוך שמדבריו הבאתי בתחילת הסעיף.

גם בני הדורות המאוחרים יותר התייחסו לעופות המופלאים הללו, ולדוגמא, בעל ה"שפת אמת", בדבריו אודות היצורים ה"מוצעים" - בין הדומם לצומח, ובין הצומח

74 השווה פירוש החיד"א (פני דוד, במדבר ג, ו) לפיו סיפק להם הקב"ה עוף משום שכל עוף משלב בטעמו טעם בשר ודגים, משום שנוצר מן הרקק.

75 אין זה אומר שכל שָׁלֵו הוא עוף הגדל על אילן, או שכל העופות הגדלים על אילן הם שלוים.

76 לפי 'דברי חמודות' (חולין ג, שסג) זו טעות סופר ויש לגרוס "שרץ השורץ על הארץ" (כנסת הגדולה, הגהות בית יוסף, יורה דעה סימן פד).

לחי וכו', כותב: "וכמו כן בין הצומח לחי - אבני השדה, עוף ידוע שגדל כאילן" (שפת אמת, פרשת וירא, תר"נ-1889).

עשרות שנים מאוחר יותר, משתמש הרב יוסף מנדלקורן בידיעה אודות העופות הגדלים באילן על מנת לפרש מאמר חז"ל. חז"ל מתארים שני עצי ארז שהיו מניבים מידי חודש "ארבעים סאה גזולות" ששימשו לצורך הקרבנות, ומסביר הרב מנדלקורן שהגזולות הללו היו גדלים מתוך הארזים עצמם. הרב זלמן סורוצקין (שעמו התכתב בנוגע להצעה זו), דחה את הרעיון, בין השאר בטענה שהעופות הללו מתים ברגע שמנתקים אותם מהאילן, ואם כן לא ניתן לשחוט אותם בעזרה.⁷⁷ באותו זמן, דן בעל הרב יעקב סופר בספרו "כף החיים" בשאלה אם מותר להשתמש בנוצות של העופות הללו לצורך סכך, מאחר והם גידולי קרקע, והוא מסיק שמעיקר הדין מותר לסכך בהם, אלא שיש לאסור את הדבר מחשש שיבואו לסכך בנוצות רגילות, שהן פסולות לשמש כסכך (כף החיים, או"ח, תרכט, ז, עב ע"ב). מעניין לציין שהרב עובדיה יוסף ציין הלכה זו תוך כדי שהוא עוקף את האלמנט הפלאי, וכך הוא כותב:

יש אילנות שגדלים בהם ענפים שהם כמין עופות התלויים בחרטומיהן, מעיקר הדין מותר לסכך את הסוכה בנוצות העופות האלה, כיון שגידולם מן הארץ, מיהו משום דאתו לאחלופי בשאר נוצות העופות הנולדים מן הביצים, דשכיחי טובא, שפסולים לסכך בהם לפי שאין גידולם מן הארץ, יש להמנע מלסכך בהן (ילקוט יוסף, קצוש"ע אורח חיים, תרכט, כו).

העופות הפכו כאן ל"ענפים" שנראים כעופות (אף שבסוף דבריו מפנה המחבר את הקורא למקורות העוסקים בדין כשרותם של עופות אלה לאכילה).

בג]. בעלי חיים שהופכים לבעלי חיים אחרים

תניא: צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה עטלף, עטלף לאחר שבע שנים נעשה ערפד, ערפד לאחר ז' שנים נעשה קימוש, קימוש לאחר שבע שנים נעשה חוח, חוח לאחר שבע שנים נעשה שד, שדרו של אדם לאחר שבע שנים נעשה נחש; והני מילי דלא כרע במודים (בבא קמא טז ע"א).

הברייתא הזו מתארת תופעה שבה יצור אחד הופך ליצור אחר. קיימות מספר גירסאות לברייתא:

לפי הנוסח הנ"ל (נוסח דפוס וילנא) מתואר תהליך בן ששה שלבים: צבוע זכר < עטלף < ערפד < קימוש < חוח < שד.

77 מאזנים למשפט, סימן טו אות ד. ההתכתבות היא משנת 1928. דבריו מנוגדים לתיאורים שבמקורות הראשונים הנ"ל שלפיהם העוף אינו מת כשהוא מתנתק מהאילן.

לפי כמה עדי נוסח, משתנה הצבוע הזכר לצבוע נקבה,⁷⁸ ויש לנו אפוא תהליך של שבעה שלבים.⁷⁹

הקימוש והחוח הם צמד שמופיע פעמיים בנביא: ⁸⁰ "קְמוֹשׁ יִירָשֶׁם, חוֹחַ בְּאֶהְלִיָּהֶם" (הושע ט, 1); "וְעֵלְתָה אֲרַמְנֹתֶיהָ סִירִים, קְמוֹשׁ וְחוֹחַ בְּמִבְצָרֶיהָ" (ישעיה לז, יג). הסירים, הקימוש והחוח הם סוגים של קוצים (כך לדוגמא רש"י (ישעיה לז, יג): "... כולם מיני קוצים הם"). מעניין לציין שהקימוש והחוח הללו (שכברייטא שלנו הופכים לשד) מופיעים בפסוק בישעיה בסמיכות לביטויים שמתייחסים לשדים:

וְעֵלְתָה אֲרַמְנֹתֶיהָ סִירִים, קְמוֹשׁ וְחוֹחַ בְּמִבְצָרֶיהָ, וְהִיְתָה נוֹה תַנִּים, חָצִיר לְבָנוֹת יַעֲנֶה. וּפְגָשׁוּ צִיִּים אֶת אֵיִים, וְשַׁעִיר עַל רַעְהוּ יִקְרָא, אֲךָ שָׁם הִרְגִיעָה לִילִית וּמִצָּאָה לָהּ מְנוּחַ (ישעיה לז, יג-יד).

"שעירים" הם לעתים כינוי לשדים. כך במדרש תנאים מובא הפסוק שלנו כהוכחה לכך ש"שעיר" הוא שד: "ומנין שאין שעיר אלא שיד? שנאמר: ופגשו ציים את איים ושעיר על רעהו יקרא" (מדרש תנאים לדברים, לב). וכך גם תרגם יונתן: "וְשַׁעִירֵיךָ חָד עִם חֲבֵרָה יִחַכְכוּן". גם את ה"לילית" יש שפירשו כשם שדה (כגון רש"י על אתר, וראו לדוגמא: "וכל הישן בבית יחידי אחזתו לילית" (שבת קנא ע"ב), וכן: "הורמין בר לילית" (בבא בתרא, ע"ג ע"א) שפירשו רבינו גרשום (על אתר): "אותו שד"), וניתן לשער שהפסוק הזה שימש מקור לברייתא. גם בירושלמי מופיעה ברייתא דומה:

דמר רבי יוסי בי רבי בון בשם רב זביד: אחת לשבע שנים הקדוש ברוך הוא מחלף את עולמו: קמקמה מיתעביד חו רב פדה, חר אפר מיתעביד שר, מימיתה דרישא מתעביד עקרב, ודמנייא סממי, תולעתא דסוסיא מתעבדא אורעי, ודתורתא דברי, צבוע הזכר נעשה נקיבה, עכברא דטורא מתעביד חזיר בר, שיזרתא דנונא מיתעביד נדל, ודבר נשא חיוי, אימתי? בזמן שאינו כורע כל קומתו עד השורה (ירושלמי שבת א, ג [ג ע"ב]).⁸¹

78 כתה"י פלורנס, המבורג ומינכן. מפירוש רש"י (ד"ה לא קשיא) משמע שלא גרס זאת, שכן הוא מסביר שהצבוע הזכר דווקא נקרא בכמה שמות משום שהוא משתנה לכמה מינים. רבינו חננאל גרס ככת"י ותיקן, לפיו הצבוע הזכר הופך לערפד, ואילו הצבוע הנקבה והעטלף כלל אינם נזכרים.

79 יצוין שבכת"י המבורג נגדע הקשר בין הצבוע לעטלף, ומתוארים שם שני תהליכים: האחד, שבו הופך הצבוע הזכר לנקבה. והאחר, שבו הופך עטלף לערפד וכו'.

80 ופעם אחת מופיע "קמשונים" לצד "חרולים": "וְהִנֵּה עֲלָה כְּלוֹ קְמוֹשָׁנִים, פָּסוּ פְּנֵי תְּרָלִים" (משלי כד, לא), ופירש שם רש"י: קמשונים - חוחים. ובדומה פירש הראב"ע. גם בבראשית רבה (כא, ב, עמ' 199) ראו בקמשונים "קוף ודרדר".

81 הנוסח על פי כת"י ליידין (סקליגר 3). מתוך מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים: תשס"ה, עמ' 369.

המשפט הראשון בירושלמי משובש והוצעו לו כמה תיקונים שהנהיר שבהם הוא: "קמקמה מתעביד חורפד, חורפד מתעביד שד". ה"חורפד" אינו אלא ערפד.⁸² תרגום הרשימה שבירושלמי הוא:

- "קמקמה"⁸³ הופך לערפד
- ערפד הופך לשד
- כינת⁸⁴ הראש הופכת לעקרב
- כינת הבגד הופכת לשממית
- תולעת הסוסים הופכת לצרעה
- תולעת הפרה הופכת לדבורה
- צבוע זכר הופך לנקבה
- עכבר השדה/ההר הופך לחזיר בר
- שדרת הדג הופכת לנדל
- שדרת האדם הופכת לנחש, אם "אינו כורע כל קומתו עד השזרה"

קל לראות שחלק מהרעיונות משותפים: הערפד שהופך (בסופו של דבר) לשד, הצבוע הזכר שהופך לנקבה, וכמובן שדרת האדם (שלא כרע כתיקנו) שהופכת לנחש (ולפי ה'פני משה' ואחרים נאמר כאן גם שהקימוש הופך לחוח). אמנם לפי המסורת הזו אין קשר בין הערפד שהופך לשד, לבין הצבוע הזכר שהופך לנקבה (וכמו שבא לידי ביטוי בגירסא שבכת"י המבורג, ראו הערה 79).

ב[ד]. בעלי חיים שנוצרים מחומר דומם

פגשנו לעיל את הסלמנדרה שנוצרת לפי המדרש מהאש. חז"ל מציינים יצורים נוספים שנוצרים מחומר דומם:

א. עכבר שחציו בשר וחציו אדמה

עכבר⁸⁵ שחציו בשר וחציו אדמה: הנוגע בבשר - טמא, באדמה - טהור. רבי יהודה אומר: אף הנוגע באדמה שכנגד הבשר - טמא (משנה חולין ט, ו).

82 את המלה "עטלף" (דברים יד, יח) מתרגם תרגום ירושלמי: חרפתא, ואילו פסידו-יונתן: ערפדא. האותיות ח-ע, ת-ד הן אותיות מתחלפות. בספר חסידים (תתתת, עמ' 449) הנוסח הוא: "קומקמה מתעביד ארפד, ארפד מתעבד שד".

83 ה'פני משה' על אתר פירש "קימוש". גם ליברמן מציע לקרוא: "קמוסא" במקום "קמקמה" (הירושלמי כפשוטו, עמ' 29).

84 ע"פ ה'פני משה' על אתר. ואילו ברבינו חננאל (ב"ק טז ע"א) הנוסח: "ממוחו דרישא מתעבד עקרב, ודמעיא - סממא".

ופירש רש"י:

יש מין עכבר שאינו פרה ורבה אלא מעצמו נוצר מאדמה, כאשפה המשרצת תולעים. ואם עדיין לא נברא העכבר אלא צדו אחד, הימני או השמאלי, הנוגע בבשר - טמא, באדמה שכנגדו - טהור (רש"י, חולין קכו ע"ב).

רש"י מוסיף על המשנה שני דברים:

- א. המצב של העכבר הזה אינו סטטי, ובסופו של דבר הוא הופך לעכבר שלם שכולו בשר.
- ב. העכבר הזה אינו נוצר מפריה ורביה אלא "מעצמו נוצר, מאדמה" (מה שנקרא: בריאה ספונטנית).

דבריו אלה של רש"י מבוססים על דברי חז"ל עצמם. הנקודה הראשונה באה לידי ביטוי בהיר בדבריו של רב אמי לאותו מין שכפר באפשרות של תחיית המתים:

ואם אי אתה מאמין - צא לבקעה וראה עכבר שהיום חציו בשר וחציו אדמה, למחר השריץ ונעשה כלו בשר (בבלי, סנהדרין, צא ע"א).

ואילו הנקודה השניה מופיעה בספרא ובגמרא: "יצא עכבר שחציו בשר וחציו אדמה שאין פרה ורבה" (ספרא שמיני ה, ו, ו בדומה בבבלי חולין קכו ע"א). ומעניינים דברי הרמב"ם בנושא זה:

והתהוות העכבר דוקא מן העפר, עד שימצא מקצתו בשר ומקצתו טיט והוא מתנועע כולו, הוא ספור מפורסם מאד ואין מספר לרבים אשר אמרו לי שראו אותו. ומציאות בעל חי כזה הוא דבר מפליא שאין לדעת לו הסבר כלל (פירוש המשניות לרמב"ם, חולין ט, ו).

(ב). הכינה (וחרקים הנוצרים בפירות)

נושא שמוכר יותר לקהל הרחב הוא עניין הכינה, שנאמר עליה שאינה נוצרת מפריה ורביה.

וזה לשון הגמרא:

רבי אליעזר אומר: ההורג כינה בשבת - כהורג גמל בשבת [...] עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אליעזר אלא בכינה, דאינה פרה ורבה. אבל שאר שקצים ורמשים דפרין ורביין - לא פליגי. ושניהם לא למדוהו אלא מאילים. רבי

85 בכתבי היד של המשנה: "שרץ", אולם בכתבי היד של הבבלי "עכבר", וחד הוא, שכן העכבר הוא אחד משמונת השרצים (ויקרא יא, כט-ל).

אליעזר סבר: כאילים, מה אילים שיש בהן נטילת נשמה - אף כל שיש בו נטילת נשמה. ורבנן סברי: כאילים, מה אילים דפרין ורבין - אף כל דפרה ורבה. אמר ליה אביי: וכינה אין פרה ורבה? והאמר מר: יושב הקדוש ברוך הוא וזן מקרני ראמים ועד ביצי כינים! - מינא הוא דמיקרי ביצי כינים (שבת קז ע"ב).

כלומר, איסור הריגת בעל חיים בשבת מבוסס על האיסור להרוג בשבת את האילים (הכבשים) על מנת להשתמש בעורותיהם לצורך המשכן (ע"פ רש"י על אתר). רבי אליעזר סבור שכשם שאסרה התורה על הריגת האיל, כך אסרה על הריגת כל יצור חי, ולכן אסור להרוג בשבת כינה. ואילו חכמים סבורים שהתורה אסרה רק על הריגת יצורים שנוצרו בעקבות פריה ורביה (של זכר ונקבה, כמו אילים), וממילא הכינים אינם כלולים באיסור מאחר והם אינם נוצרים בדרך של פריה ורביה. אביי אמנם מקשה על קביעה זו, שכן מצאנו מאמר חז"ל המדבר על ביצי כנים, ומכאן שהכנים בוקעות מביצים (שהוטלו על ידי כינה), ומשיבה הגמרא ש"ביצי כנים" הוא סוג של יצור, ואין הכוונה שאלו הן ביצים של כנים ושכינים בוקעות מהן.

כיצד וממה נוצרות הכינים?

רש"י כתב: "וכינה אינה פרה ורבה, אלא מבשר אדם היא שורצת" (רש"י, שבת יב ע"א). רבינו תם (שבת יב ע"א, תוד"ה שמא), הרמב"ם (הלכות שבת יא, ג) והרמב"ן (שבת יב ע"א) כתבו שהכנים נוצרות מן הזיעה, וכך כתבו מחברים נוספים. ופסק הרמב"ם:

רמשים שהן פרין ורבין מזכר ונקבה או נהוין מן העפר כמו הפרעושין - ההורג אותן חייב כהורג בהמה וחיה. אבל רמשים שהווייתן מן הגללים ומן הפירות שהבאישו וכיוצא בהן, כגון תולעים של בשר ותולעים שבתוך הקטניות, ההורגן - פטור... ומותר להרוג את הכנים בשבת מפני שהן מן הזיעה (רמב"ם, הלכות שבת יא, ב-ג).

ההבדל בין דין הפרעוש לדין הכינה נפסק להלכה גם על ידי השלחן ערוך שכתב:

פרעוש, הנקרא ברגו"ת⁸⁶ בלשון ערב, אסור לצודו אלא אם כן הוא על בשרו ועוקצו, ואסור להרגו. אבל כנה מותר להרגה (שו"ע אור"ח שטז, ט).

וכתב על כך המשנה ברורה:

כינה, דאינה באה מזכר ונקבה אלא באה מן הזיעה, לא חשיבא בריה. אבל פרעוש, אף על פי שגם היא אינה פרה ורבה, מכל מקום כיון שהוייתה מן

העפר יש בה חיות כאלו נברא מזכר ונקבה וחייב עליה משום נטילת נשמה⁸⁷
(משנה ברורה שטו, ס"ק לח).

ורמשים שהווייתן מן הגללים ומן הפירות שהבאישו וכיוצא בהן, כגון תולעים של בשר והתולעים שבתוך הקטניות, ההורגן פטור [ואסור מדרבנן]. אבל רמשים שהן פרים ורבים מזכר ונקבה או שהווייתן מן העפר כמו הפרעושים ההורגן חייב (שם, ס"ק מא).

התפיסה ששרצים מסוימים אינם נולדים כתוצאה מפריה ורבייה מופיעה גם בספרא בהקשר של איסור אכילה:

ולא תטמאו את נפשותיכם בכל השרץ הרומש על הארץ - אף על פי שאין פרה ורבה (ספרא שמיני י, יב).

וכתב הרמב"ם בקשר לכך:

אלו המינין שנבראין באשפות ובגופי הנבלות, כגון רמה ותולעת וכיוצא בהן, שאינן נבראין מזכר ונקבה אלא מן הגללים שהסריחו וכיוצא בהן, הן הנקראין "רומש על הארץ", והאוכל מהן כזית - לוקה, שנאמר: "ולא תטמאו את נפשותיכם בכל השרץ הרומש על הארץ", ואף על פי שאין פריין ורביין. אבל "השרץ השורץ על הארץ" הוא שפרה ורבה מזכר ונקבה (משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות ב, יג).

התפיסה הזו, לפיה חרקים ותולעים נוצרים "מעצמם" מרקבובית היתה נפוצה מאד, לא רק בעולם העתיק אלא אפילו לפני מאות שנים ספורות. בעקבות הניסיון היומיומי, נפוצה האמונה שעכברים קטנים נוצרים מגרגרי חיטה, שצפרדעים נוצרים מבוצץ, שחרקים נוצרים מבשר מרקיב או מצמחים. אתגר קשה במיוחד העמידו החרקים: נקבות החרקים מחדירות ביצים, שלעתים אינן נראות לעין, לתוך חלקי הצמח (כמו הפרי והעלה). הללו בוקעות והזחלים מתפתחים בתוך הצמח מבלי שהנקב הזעיר ייראה לעין. המסקנה המתבקשת היא שהזחל/החרק נוצר מהצמח עצמו, בעוד שהאמת היא שהוא נוצר מביצה שהטילה אמו.⁸⁸ התפיסה העתיקה מתיישבת גם עם התפיסה שראינו

87 דבריו אלה של המשנה ברורה משקפים את דעת המגן אברהם ואחרונים נוספים. אולם בביאור הלכה חולק עליהם המחבר וסבור שלדעת הרמב"ם, יצורים שנוצרים מעפר או מפירות - מסוגלים אחר כך לפרות ולרבות כיתר בעלי החיים, ורק יצורים הנוצרים מזיעה, גללים ופירות באושים - משוללים יכולת התרבות כזו.

88 רק בשנת 1668 הראה החוקר פרנצ'סקו רדי (Francesco Redi) שרימות מתפתחות רק בנתחי בשר שהיו חשופים לזבובים, וכי הרימות אינן מתפתחות מעצמן.

בפסקה הקודמת, לפיה בעל חיים עשוי להשתנות לבעל חיים אחר. שכן אם אנו סבורים שבעל חיים יכול להיווצר מחומר דומם, מדוע שלא יוכל להתפתח מבעל חיים אחר. למעשה, בעלי החיים הם מורכבים מאד, ואפילו החרקים. על מנת "ליצור" בעל חיים, ועל מנת שבעל החיים יתפקד באופן תקין, ישנן "הנחיות" - שהן החומר התורשתי שבעל החיים מקבל מהוריו, והן מאופסנות בתוך מולקולת הדנ"א שנמצאת בכל תא מתאי גופו. החומר התורשתי הזה הוא כמו כתובת בת מאות מיליוני אותיות. לדוגמא, החומר התורשתי של הכינה כולל כמאה מיליון זוגות בסיסים, ואילו של האדם הוא מעל שלושה מיליארד.⁸⁹ החומר התורשתי הזה נמצא בתא הביצית המופרית של האם (שמתפתח והופך לצאצא), והוא עותק (מעורב) של החומר התורשתי שנמצא בכל תא ותא בגופם של האב והאם. מובן אפוא שבעל חיים לא יכול להיווצר מיצור אחר או מחומר דומם.⁹⁰

מעניין להשוות בין התפיסות של העולם הקדום לבין הידוע כיום:

היווצרות חי מדומם:

כאמור, לפי התפיסה הקדומה, יכול בעל חיים מורכב כמו חרק או עכבר להיווצר מחומר דומם. לפי הידוע כיום, דבר שכזה אינו אפשרי, אמנם המדע סבור שהחומר החי הראשוני והבסיסי אכן נוצר מחומר דומם,⁹¹ אלא שלא מדובר על היווצרות בעל חיים מורכב היישר מחומר דומם, אלא על היווצרות החיים בצורתם הפשוטה ביותר - תא בודד.

שינוי בעל חיים אחד למשנהו:

לעומת התפיסה שבעל חיים אחד עשוי להשתנות ולהפוך לבעל חיים אחר, סבור המדע שבכל דור ודור עשויים להתחולל שינויים זעירים במיוחד בהעתקת החומר התורשתי מדור ההורים לדור הצאצאים. שינויים אלה עשויים להצטבר במשך אלפי דורות ויותר, ולגרום לכך שהצאצא יהיה שונה מאד מאביו הקדמון שחי לפני אלפי דורות. כך

89 על פי מאגר המידע על גודל הגנום של בעלי החיים: www.genomesize.com. הנתונים הללו אינם יוצאי דופן בעולם החי. החומר התורשתי של דבורת הדבש (*Apis mellifera*) כולל בין מאה וחמשים לשלוש מאות וחמשים מיליון זוגות בסיסים, בדומה לכינה (*Pediculus humanus capitis*), ואילו החומר התורשתי של העכבר (*Mus musculus*) דומה לזה של האדם, מבחינת היקפו.

90 יוצא דופן הוא כמובן מעשה הבריאה. אמנם הסבורים שבעלי חיים נוצרים מחומר דומם, סבורים שכך נעשה הדבר בכל עת ובדרך הטבע, ולא בדרך של נס גלוי. זאת ועוד, יש מגדולי ישראל שסברו שגם במעשה הבריאה פעל הקב"ה באופן דומה, ראו על כך בספר תורה ומדע: אבולוציה ושאר ירקנות, עמ' 7-8.

91 באמצעות מולקולות ההופכות למולקולות שמסוגלות לשכפל ולרבות את עצמן, כגון מולקולת ה-RNA.

לדוגמא לפי המקובל כיום, הסוס והחמור והזברה היו לפני אלפי דורות בעל חיים אחד שצאצאיו נפרדו לדרכם ובכל "שושלת" אירעו שינויים קטנטנים שברכות הימים הביאו לכך שהם כיום מינים השונים אלה מאלה. גם כאן, מדובר בתהליך הדרגתי וארוך להפליא.

מאלפת העובדה שיש אנשים הדוחים את טענות המדע ואינם מקבלים את הקביעה שחומר חי ראשוני יכול להיווצר מדומם, וכן אינם מקבלים את הקביעה שבעל חיים עשוי להיות שונה מאד מאביו הקדמון שמלפני אלפי דורות, ועם זאת הם מקבלים את הטענות שלעיל, שהיו מקובלות בעולם העתיק, וסבורים שבעלי חיים מורכבים עשויים להיווצר מחומר דומם, ושבעלי חיים עשויים להשתנות ולהפוך לבעל חיים אחר, בחייהם הם.

ב[ה]. כל שאין בו עצם אינו מתקיים י"ב חודש

אמר רב הונא: כל (בריה)⁹² שאין בו עצם - אינו מתקיים י"ב חדש. אמר רב פפא, שמע מינה מדרב הונא, הא דאמר שמואל: קישות שהתליע באיביה אסורה, הני תמרי דכדא לבתר תריסר ירחי שתא שריין (חולין נח ע"א-ע"ב).

רב הונא קובע שיצור שאין בו עצמות אינו שורד י"ב חודש. לקביעה זו יש משמעות הלכתית אף היא, הנוגעת לאיסורי תורה:

ההלכה קובעת שחרק שנוצר בפרי כאשר הפרי היה עדיין מחובר - אסור באכילה. אולם חרק שנוצר בפרי אחרי שהפרי נתלש - החרק מותר באכילה (כל עוד החרק לא יצא מתוך הפרי).

רב פפא מיישם את הכלל של רב הונא הלכה למעשה: אם פרי (בדוגמא של רב פפא: תמר) נתלש לפני למעלה משנה שלמה, ויש בו תולעים, מותר לאכול את הפרי עם התולעים שבו, שכן התולעים נוצרו בפרי אחרי שהוא נתלש (ולפיכך הם מותרים). איננו חוששים שהתולעים שבפרי נוצרו כאשר הפרי היה עדיין מחובר, משום שכבר חלפה שנה מאז שהפרי נתלש, והתולעים אינם שורדים למעלה משנה.

רש"י (שם, ד"ה לבתר) מפרש שאם התולעים התליעו כשהפרי היה מחובר, הם לא היו חיים עתה, ומדבריו משמע שרב הונא קבע שיצור ללא עצמות אינו יכול לחיות שנה.

אמנם ראשונים אחרים דייקו מלשונו של רב הונא שאחרי י"ב חודש היצור אינו מתקיים כלל, והרי הוא נחשב כ"עפרא בעלמא"⁹³, ואף יישבו כך את הסתירה בין דברי רב הונא שנוקב בפרק זמן של שנה לבין דברי הירושלמי שקובע שדבר שאין לו גידים

92 כך בנדפס. בכתבי היד לא מופיעה המלה "בריה".

93 לדוגמא: רא"ש בשם הראב"ד (חולין פרק ג, סימן נג), רשב"א (חולין נח ע"א ד"ה "והא דאמר"), נימוקי יוסף (חולין נח ע"א).

ועצמות אינו חי יותר מששה חודשים.⁹⁴ ההסבר שהציעו אותם ראשונים⁹⁵ הוא שיצור שאין לו עצמות אינו חי למעלה מחצי שנה (ולכך התייחס הירושלמי), ואילו אחרי שנה הוא הופך להיות "כעפרא דעלמא" (ולכך התייחס רב הונא). דבריו אלה של רב פפא נפסקו להלכה. וכך כותב הרמב"ם:

[...] כל מיני פירות שדרכן להתליע כשהן מחוברין, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו שמא יש בו תולעת. ואם שהה הפרי אחר שנעקר שנים עשר חדש, אוכל בלא בדיקה, שאין תולעת שבו מתקיימת שנים עשר חדש (משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות ב, טו).

וכך נפסק בשולחן ערוך:

כל מיני פירות שדרכן להתליע כשהם מחוברים, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו שמא יש בו תולעת. ואם שהה הפרי אחר שנעקר י"ב חדש, אוכל בלא בדיקה. שכל בריה שאין בה עצם, אינו מתקיים י"ב חדש (שו"ע, יורה דעה, פד, ח).

אמנם למעשה בעלי חיים נטולי עצמות עשויים לחיות כמה וכמה שנים.

סוגים שונים של חרקים עשויים להיכנס לסוג של תרדמה (דיאפאוזת) ולעכב את ההתפתחות שלהם למשך כמה שנים, עד שיתמלאו התנאים המתאימים להמשך התפתחותם (כגון תנאי האקלים המתאימים). וכך לדוגמא בקרב מינים של שפיריות שחיות באזורים קרים במיוחד, עשויים הזחלים לחיות במים שלוש וארבע שנים. גם באזורים מדבריים ויבשים במיוחד, עשויים זחלי יתושים להיכנס לתרדמה למשך כמה שנים עד לבוא הגשמים המיוחדים. אפילו החרק הנקרא "פְּרִיּוֹם" - על שום שאורך חייו כבוגר עומד על כיממה אחת בלבד, עשוי לחיות בעצם כמה שנים כזחל.⁹⁶ חרק נוסף, הציקדה, עשוי לחיות 17 שנה כזחל.⁹⁷ במינים מסוימים של נמלים, מלכת הנמלים עשויה לחיות עשרים שנה.⁹⁸

גם עכבישים (שאף הם נטולי עצמות) עשויים להאריך שנים. נקבה ממשפחת הפרווניתים המפורסמת ('טרנטולות') עשויה להגיע לגיל 30 שנה בטבע.⁹⁹

94 ירושלמי שבת א, ג; ג ע"ב (ודומה לכך בדברים רבה, פרשת שופטים ה, ב).

95 לדוגמא הנמוקי יוסף שציינתי בהערה 93. וראו שו"ת שואל ומשיב (מהדו"ק, ח"ג סימן רא) שיישב את הסתירה באופן אחר.

96 <http://www.insectour.com/Web/?PageType=0&ItemID=283574>. ראו גם "החי והצומח של ארץ ישראל", כרך 3, עמ' 47.

97 <http://www.nwf.org/Wildlife/Wildlife-Library/Invertebrates/Periodical-Cicadas.aspx>. החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 3, עמ' 128.

98 החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 3, עמ' 372. ראו גם במקור שבהערה 96.

99 <http://www.nwf.org/wildlife/wildlife-library/invertebrates/tarantulas.aspx>

כדוגמא לסוג אחר של נטולי עצמות ניתן לציין את השבלולים המוכרים, שחלקם מגיע לבגרות רק כעבור שנים ספורות, ועשוי לחיות מעל עשר שנים.¹⁰⁰ לפי הנתונים הללו, גם בעלי חיים שאין להם גידים ועצמות עשויים לשרוד ולחיות שנים ארוכות, וממילא ההלכה שפירות מתולעים ששהו שנה אחרי שנתלשו הפירות מותרים - אינה מבוססת.

יצוין שלפי הירושלמי (שבת א, ג ע"ב) הטעם שההורג כינה בשבת פטור, הוא משום שלכינה אין קיום כיתר בעלי החיים, משום שאין לה גידים ועצמות וכל מי שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משה חודשים.¹⁰¹ כאמור, הנחת היסוד אינה נכונה, אולם בפועל צדקו דברי הסוגיא לגבי הכינה, שכן זו חיה רק מעט יותר מחודש.

ב.]. האם לעופות יש ריאות

חזקיה אמר: אין ריאה לעוף, ור' יוחנן אמר: יש לו, וישנה כעלה של וורד בין אנפים. מאי אין ריאה לעוף? אילימא דלית ליה כלל, והא קא חזינא דאית ליה! אלא דלא מיטריף ביה, והתני לוי: טרפות שמנו חכמים בבהמה - כנגדן בעוף, יתר עליהן עוף - נשבר העצם אף על פי שלא ניקב קרום של מוח! אלא: אין לו, לא לינפל ולא ליחמר, מ"ט? אמר רב חנה: הואיל ורוב צלעותיה מגינות עליה; והא מדא"ר יוחנן יש לו וישנה כעלה של וורד בין אנפיים, מכלל דחזקיה סבר דלית ליה! אלא אמרי במערבא משמיה דר' יוסי ברבי חנינא: מדבריו של בריבי ניכר שאינו בקי בתרנגולין (חולין נו ע"א).

בסוגיא מאלפת זו אנו פוגשים את דעתו של חזקיה, מגדולי האמוראים בדורו,¹⁰² שקבע שלעופות אין ריאה. לקביעה הזו יש משמעות הלכתית חשובה במיוחד ויומיומית, שכן אם הריאה ניקבה - העוף הוא טרף, ואסור למאכל מהתורה. ואף שבדרך כלל איננו מצריכים לבדוק את ריאות העוף, עם זאת, חבלות מסוימות עלולות לגרום לניקב בריאה ולהטריף אותו.¹⁰³

הגמרא מקשה על דבריו של חזקיה: כיצד יכול הוא לומר שאין לעוף ריאות, הלא אנו רואים שיש לו ריאות! אחר דיון בדבריו וניסיון לפרשם באופן שונה, מודה הגמרא שאכן זו היתה כוונתו של חזקיה, שלעוף באמת אין ריאות, והיא מסיימת בהערה עוקצנית משמו של רבי יוסי ב"ר חנינא: "מדבריו של בריבי [= חזקיה] ניכר שאינו בקי

100 <http://www.nwf.org/Wildlife/Wildlife-Library/Invertebrates/Kahuli-Tree-Snails.aspx>

101 כך מתבארת הסוגיא שם לפי פירושו של ה'מרומי שדה' שם, שהוא ביאור מחזור.

102 רש"י (שם, ד"ה בריבי): "חזקיה - שהיה גדול בדורו".

103 ולדוגמא, הגמ' קובעת כי: "שמוטת גף בעוף - טריפה, חיישינן שמא ניקבה הריאה". ואילו שמואל ורבי יוחנן הורו שניתן במקרה זה לבדוק את הריאה (חולין נו ע"א). הבדיקה מתבצעת על ידי ניפוח הריאה (רש"י שם, ד"ה תיבדק).

בתרנגולין". ופירש רש"י (שם, ד"ה ניכר): "אינו רגיל לאכול תרנגולים לפיכך לא ידע אם יש להן ריאה, ולשון בדיחותא הוא."

מבחינתנו, לסוגיא זו נודעת חשיבות מאלפת. האמוראים עצמם מודים שאחד מגדולי האמוראים קבע עובדה שגויה בנוגע לדבר מציאותי ויומיומי שקל לבירור ולבדיקה, ואף שהדבר נוגע במישרין בהלכות טריפה מהתורה.

והרי דברים קל וחומר: אם בדבר שהוא קל לבדיקה והוא מצוי תחת יד החכם, והוא נוגע לאיסורי תורה - עשוי היה החכם לשגות ולומר דברים שאינם בדוקים ואינם נכונים, קל וחומר שתופעות כאלה עשויות לחזור על עצמן בדברים שקשה (או בלתי אפשרי) לבדוקם, ובדברים שאין להם משמעות הלכתית.

סיכום

סקרנו במאמר זה מגוון נושאים שבהם חז"ל קבעו עובדות שידועות היום כשגויות. הדוגמאות הללו שהבאתי הן דוגמאות שיש לפרשן באופן מילולי וכפשוטן, וכך הן נתפסו ופורשו על ידי הפרשנים הראשונים. ציינתי שאין בדבר כל תמיהה ובעיה או פחיתות בערכם של חז"ל חלילה, וכי נחוץ לדעת ולהפנים עובדה זו, על מנת שלא נבסס את הפסיקה על בסיס שאינו נכון.

[לקריאת חלקו השני של המאמר, העוסק בדמות השמים והארץ אצל חז"ל, לחצו כאן.]

קישוריות ליתר המאמרים בסדרה:

פסוקים שלא כתבם משה

www.yahadut.org.il/maamarim/hosafot-batora.pdf

כתב עברי וכתב יהודי

(על הכתב העברי העתיק ועל הכתב המשמש אותנו כיום)

www.yahadut.org.il/maamarim/haktav.pdf

נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש

www.yahadut.org.il/maamarim/nusach.pdf

קריאת שמע, תפילין ומזוזה - מהתורה או מדרבנן

www.yahadut.org.il/maamarim/kriat-shma.pdf

ידיעת הטבע של חז"ל

(עולם החי)

www.yahadut.org.il/maamarim/yediat-hateva.pdf

דמות השמים והארץ בחז"ל

<http://www.yahadut.org.il/maamarim/dmut-olam.pdf>

ליצירת קשר: info@yahadut.org.il